

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ
РНЦ ВСЕСВІТНЬОЇ МИТНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
АКАДЕМІЯ СОЦІАЛЬНИХ НАУК УКРАЇНИ

XIV міжнародна наукова конференція

**ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ
ТА МИТА**

22–23 жовтня 2020 р.
Дніпро

Тези доповідей

Київ–2020

ОРГКОМІТЕТ

XIV міжнародної наукової конференції “ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА”

Головуючі:

1. *Смолій В. А.* – д.і.н., академік НАН України, директор Інституту історії України Національної академії наук України;
2. *Ченцов В. В.* – д.і.н., д.держ.упр., проф., перший проректор Університету митної справи та фінансів.

Заступники головуючих:

3. *Дячок О. О.* – к.і.н., доц., доцент каф. історії та теорії держави і права Університету митної справи та фінансів;
4. *Колесников К. М.* – д.і.н., проф., завідувач каф. історії та теорії держави і права Університету митної справи та фінансів;
5. *Приймаченко Д. В.* – д.ю.н., проф., проректор з наукової роботи Університету митної справи та фінансів;
6. *Шевченко В. В.* – к.і.н., с.н.с., старша наукова співробітниця відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України Національної академії наук України.

Члени організаційного комітету:

7. *Блануца А. В.* – к.і.н., старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України Національної академії наук України;
8. *Дерев'яно Т. П.* – начальник редакційно-видавничого відділу Університету митної справи та фінансів;
9. *Марценюк О. О.* – к.держ.упр., керівник навчально-наукового центру Університету митної справи та фінансів;
10. *Морозов О. В.* – д.і.н., доц., професор кафедри історії та теорії держави і права Університету митної справи та фінансів;
11. *Разживін В. М.* – к.е.н., начальник відділу міжнародних зв'язків Університету митної справи та фінансів.

Рекомендовано до друку вченою радою Університету митної справи та фінансів (протокол № 3 від 28.09.2020 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 5 від 24.09.2020 р.)

Наукова редакція О. О. Дячка та В. В. Шевченко
Упорядкування О. О. Дячка

ISBN

© Інститут історії України НАН України, 2020
© Університет митної справи та фінансів, 2020

ЗМІСТ

Дячок О. О. Збірник наукових праць “Історія торгівлі, податків та мита” (2016–2019 рр.) у кількісних показниках	6
Czyżowicz W. Pierwsze pisemne dokumenty celne starożytności: zarys problematyki	8
Колесников К. М. Третя елевтерія й ателія Херсонесу Таврійського	10
Ніколаєв М. І. Нові відомості про ольвійських агораномів	12
Бардола К. Ю. Податкова політика імператора Никифора (802–810): тиск чи стимулювання?	14
Виноградов Г. М. Символічний пласт асортименту зовнішньої торгівлі дунайського державного проекту Святослава Ігоревича	16
Виноградов Г. М. Історіографія торговельного чинника генези Русі (Ключевський – Прицак – Гумільов – Назаренко)	18
Тараненко С. П. Пломби дорогочинського типу як маркер міжнародної торгівлі монастирів Печерського плато	20
Пейк М. Й. Поява та особливості середньовічного міського права на словацьких землях	22
Смерека Б. В. Подимний податок у середньовічній Європі на прикладі Арагонського королівства	25
Ковальова С. Г. Правопорушення у сфері оподаткування: литовсько-руські мотиви XV–XVI ст.	27
Арапу В. В. Современные историографические интерпритации вопроса “османской торговой монополии” на внешнюю торговлю румынских княжеств	29
Паславська Н. О. Єврейська конкуренція в кравецькому ремеслі у Львові XVI–XVIII ст.	31
Блануца А. В. Торгівля у термінах і фактах у книзі № 270 Литовської метрики	34
Крішан А. Ш. Залишенці-боржники: вплив демографічної кризи на фіскальні показники Ковеля у другій половині XVII ст.	35
Фйольдварі Ш. Розповсюдження богослужбових книг українських братств серед слов’янських народів Габсбурзької імперії: історіографія	37
Тарановська А. О. Релігійно-правова доктрина ісламу в контексті правового регулювання податкових відносин: генеза та загальні риси	39
Головко Ю. І. Комерційне суднопластво Азовського та Чорного морів на початку XIX ст. за матеріалами видання “Государственная торговля в рахных её видах”	41
Томулец В. Н. Украинские и российские купцы и товары на Дмитриевской ярмарке Кишинёва в 30-е гг. XIX века	42

Rutkowski M. Trade supervision on the border of the Kingdom of Poland – Instruction of 1839 for Cossack regiments deployed on the second border line.....	46
Zemlo M. The impact of import duties at the customs border between Kingdom of Poland and Russian Empire on the development of textile industry in Bialystok District.....	50
Морозов О. В. Італійські замовлення британським та німецьким кораблебудівним фірмам у другій половині XIX ст.	53
Водотика Т. С. Становлення сфери послуг у містах Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст.	55
Поташнікова Г. В. Реалізація поліційних функцій митними установами Правобережжя (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.).....	57
Шевченко В. В. Садово-паркове господарство Києва кінця XIX – початку XX ст.: видатки та доходи.....	60
Силка О. З. Взаємодія повітових земств Лівобережної України з сільськогосподарськими товариствами на початку XX ст.: торговий вектор (на прикладі Золотоніського земства Полтавської губернії)	63
Шандра І. О. Бінарні торгово-промислові палати в Російській імперії на початку XX ст.	65
Музичко О. Є. Перший узагальнюючий нарис з історії всесвітньої торгівлі в українській історіографії XIX – початку XX ст.: автори, реалізація задуму, контекст.....	67
Ніколайчук Д. О. Керуючий Київською казенною палатою А. А. Стрекалов: чиновницька кар’єра.....	70
Архірєйський Д. В. “Щоденник прикажчика” про торгівлю Полтавщини на початку Української революції (березень 1917 – квітень 1918)	72
Грушецький Б. П. Митна війна між Українською Державою та першим Кримським крайовим урядом у 1918 р.....	74
Дейнеко С. М. “Реквізиції та конфіскації”. Взаємовідносини Харківської митниці і Добровольчої армії (1919 р.)	76
Васковський Р. Ю. Нереалізовані можливості нерівноправної угоди (до 100-ліття Пакту Пілсудський – Петлюра).....	79
Купчик О. Р. Торгівельна діяльність УСРР в Італії (початок 1920-х років).....	81
Морозов О. В., Потилєв М. В. Вплив фінансово-кредитної та торговельної політики на кооперативний рух в УСРР у 1920-х роках.....	83
Фрадинський О. А. Поставки Великобританії в СРСР упродовж 1941–1945 рр.	85
Мазур О. О. Пошук економічних важелів впливу на збільшення виробництва та поліпшення якості сільськогосподарської продукції в АПК України у 1980-х роках.....	88

Соломка Я. А. Історичні аспекти становлення та розвитку податку на доходи фізичних осіб	89
Чечельницька А. В., Новіков М. Ю., Бондик О. П. Аналіз комунікаційної стратегії Державної митної служби України (на прикладі сайту митної служби).....	91
Дмитрієва В. А. Інфляційні процеси та тенденція заощаджень в Україні	93
Хрідочкіна М. О. Походження пластикових карток як платіжного засобу	96
Гордополова Н. В., Бойсак Т. В. Оптова торгівля в економіці держави: тенденції та перспективи розвитку.....	98

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
“ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА” (2016–2019 рр.)
У КІЛЬКІСНИХ ПОКАЗНИКАХ

Дячок Олег Олександрович
Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Крім міжнародної наукової конференції “Історія торгівлі, податків та мита”, Університет митної справи та фінансів спільно з Дніпровським національним університетом імені Олеся Гончара видає однойменний збірник наукових праць. Раніше нами вже аналізувалися кількісні показники публікацій, що побачили світ на його шпальтах у 2010–2015 рр. (для зручності іменуватимемо їх першим періодом). Є сенс оцінити ситуацію у наступні чотири роки.

Передусім слід сказати, що, на відміну від попередніх років, у 2016–2019 рр. (далі – другий період) публікувалися лише здвосні номери збірника. Якщо у номерах першого періоду (а їх виходило два щорічно) надруковано від 15 до 24 матеріалів, то ситуація останнім часом виглядає гірше: 2016 р. – 24 публікації, 2017 р. – 16, 2018 р. – 8, 2019 р. – 13. Отже, у перший період у середньому в номері друкувалося 19,75 публікації, а у другий – 15,25. Але, зважаючи, на здвосність номерів останнього періоду, фактично цей показник був удвічі меншим. Відтак, можна стверджувати, що середня кількість публікацій у номері першого періоду була приблизно у 2,6 рази вищою, ніж у другому. Які ж причини такого спаду? На нашу думку, їх можна виділити декілька. По-перше, фахівців, котрі досліджують тематику збірника, не так уже й багато, і природно, що вони хочуть публікуватися у різних виданнях. По-друге, певною мірою вплинула загальна ситуація в державі та навколо неї. Проте суттєвіше значення мали інші причини. По-третє, дослідники змушені рахуватися з вимогами, які останнім часом, ігноруючи усілякі аргументи вчених-гуманітаріїв, наполегливо висуває Міністерство освіти і науки України, зокрема, щодо публікацій статей лише у виданнях, внесених до двох зарубіжних наукометричних баз даних. По-четверте, з 2018 р. збірник видається не на власній базі, а комерційним видавництвом, що зразу призвело до зростання ціни публікації для авторів (звичайно, видавництво зацікавлене в отриманні прибутку, а даний збірник аж ніяк не може його принести).

Треба відзначити, що стараннями видавництва збірник “Історія торгівлі, податків та мита” включений до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща). Проте, як уже зазначалося, Міністерство освіти і науки України визнає чомусь лише дві наукометричні бази даних.

У чотирьох здвосних номерах другого періоду матеріали друкувалися у таких рубриках (деякі з них інколи доводилося об’єднувати): “Історіографія та джерелознавство” – 6 публікацій, “Античність” – 3, “Античність та Середньовіччя” – 3, “Середньовіччя і ранньомодерна доба” –

4, “Модерна доба” – 18, “Новітня доба” – 15, “Проблеми сучасності” – 7, “Хроніки наукового життя” – 4, “Рецензії” – 1.

61 опублікований у 2016–2019 рр. матеріал українською, англійською, польською та російською мовами належать перу 42 дослідників. 3 статті написані у співавторстві двома науковцями кожна. 33 автори мають науковий ступінь, що складає близько 78,6% і мало відрізняється від першого періоду, коли аналогічний показник складав приблизно 81%. Як і раніше, будучи фаховим виданням з історичних дисциплін, збірник певною мірою має міждисциплінарний характер, про що свідчать наукові ступені авторів: доктор історичних наук (включаючи ступінь доктор габілітований у Республіці Польща) – 7 осіб, доктор економічних наук – 2, доктор педагогічних наук – 1, кандидат історичних наук (включаючи науковий ступінь доктор філософії, PhD, у Словацькій Республіці) – 19, кандидат юридичних наук – 2, кандидат економічних наук – 1, кандидат наук з державного управління – 1. До слова, троє осіб захистили докторську дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук вже після останньої їх публікації на сторінках збірника. Як і раніше, редакція надає можливість оприлюднити результати своїх наукових пошуків дослідникам-початківцям: серед авторів другого періоду 4 аспіранта і 2 студента.

Природно, що абсолютну більшість складають українські автори – 36. Географія представництва українських міст виглядає таким чином. Вищі навчальні заклади та інші установи Дніпра – 14 дослідників, Львів репрезентували 5 науковців. По 2 автори представляють Київ, Харків, Херсон, Хмельницький і Черкаси, по 1 – Маріуполь, Миколаїв, Суми, Тульчин, Чернівці та Чернігів. Ще один дослідник спочатку репрезентував Івано-Франківськ, а потім – Львів. Географія зарубіжних авторів виглядає так: Словацька Республіка – 2 (Трнава), Республіка Білорусь – 2 (Мінськ і Гродно), Російська Федерація – 1 (Люберці), Республіка Польща – 1 (автор у різні роки представляв Білосток і Ольштин). Словацькі дослідники уперше друкувалися у збірнику.

У всіх чотирьох номерах збірника опубліковані статті 2 авторів (1 – з України, 1 – з Республіки Польща), у трьох – також 2 (обоє – з України).

Підводячи підсумок, слід зазначити, що у 2016–2019 рр., у порівнянні з 2010–2015 рр., мало місце як зменшення кількості публікацій, так і звуження географії авторів, що передовсім було обумовлено об’єктивними чинниками. Зараз важко однозначно спрогнозувати майбутнє збірника наукових праць “Історія торгівлі, податків та мита”. Однак, за ті десять років, що він виходив (297 публікацій), збірник посів належне місце серед видань, присвячених минулому такої важливої сфери людської діяльності, як торгівля, а також діяльності держави, що її супроводжує, – стягненню податків і зборів, а також відповідних державних інституцій – податкових і митних органів.

PIERWSZE PISEMNE DOKUMENTY CELNE STAROŻYTNOŚCI: ZARYS PROBLEMATYKI

Czyżowicz Wiesław
Szkoła Główna Handlowa w Warszawie (Warszawa)

Wstęp

Historia zarówno podatków jak i cel tkwi głęboko w mrokach ludzkości. Trudno jest jednoznacznie wskazać konkretne daty ich powstania tym bardziej, że brak jest pisemnych dokumentów które potwierdzałyby to. Archeologia dostarcza pewnych faktów dotyczących podatków. Natomiast znacznie trudniej znaleźć podobne artefakty w odniesieniu do cel.

Podstawowe rozbieżności w datowaniu powstania pierwszych dokumentów celnych

Wielu badaczy problemu daty pojawienia się cel zgodnych jest jedynie w tym, że brak jest możliwości określenia daty ich powstania. Takie stanowisko zajmują, między innymi, srilankijski profesor, historyk i teoretyk celnictwa, a równocześnie jeden z szefów Służby Celnej tego kraju, autor *“Historii celnictwa”* G. A. Leslie Gamini czy niemieccy historycy celnictwa Jörg Geuenich oraz Kathrin Meltzer. Ci ostatni w swej pracy *“Historie celne. 50 migawek z 5000 lat”* wskazują nawet na okres sprzed ok. 5000 lat. Podobnie wielu innych badaczy starożytności wskazuje na brak jakiegś konkretnej daty pojawienia się cel, chociaż wskazują na inne daty sięgające ok. 4000–3000 lat przed Chrystusem. Wybitny radziecki uczony, historyk, profesor Rosyjskiej Akademii Celnej Ūrij Grigor’ewič Kislovskij (Jurij Grigoriewicz Kisłowski) w swym fundamentalnym dziele *“Historia celnictwa i polityki celnej Rosji”* podkreśla to, że celnictwo powstało ponad 2 tysiące lat temu a jego początki należy odnieść do III–II wieku p.n.e. Także chiński historyk celnictwa, prof. dr Yao Yongchao współautor – wraz z Wang Xiaogangiem – podstawowego podręcznika – *“Szesnaście wykładów z historii chińskich cel”* – dla studentów i słuchaczy Chińskiej Akademii Celnej (Shanghai Customs College-SCC) wskazuje na bardzo zróżnicowane podejście wśród naukowców z tego kraju do kwestii pojawienia się tej daniny. Rozbieżności dat w jakich pojawia się cło, a co za tym idzie i celnictwo, na terytorium dzisiejszych Chin rozciągają się od XVI w. p.n.e. do XI w. p.n.e.

Historia celnictwa w pierwszych pisemnych dokumentach starożytności

Nie negując więc istnienia cel czy prawa celnego, będących atrybutami państw powstałych po rozpadzie wspólnoty rodowej, historycy celnictwa w istocie zajmują się pisemnymi dziejami tej daniny, regułami jej tworzenia i poboru. Ten właśnie metodologiczny aspekt badań historycznych podkreśla F. Engels w jednym ze swoich dzieł poświęconych pochodzeniu rodziny, własności prywatnej i państwa. Pisze on o tym, że *“Stare społeczeństwo oparte na związkach rodowych zostaje rozsadzone w starciu nowo powstałych klas*

społecznych; jego miejsce zajmuje nowe społeczeństwo, zespolone w państwo, w którym niższymi ogniwami są już nie związki rodowe, lecz związki terytorialne, społeczeństwo, w którym stosunki rodzinne zostają całkowicie opanowane przez stosunki własności i w którym teraz swobodnie rozwijają się owe przeciwieństwa klasowe i walki klasowe, stanowiące treść całej dotychczasowej pisanej historii.” (podkreślenie – CW, w oryginale kursywa)

Jeśli nie ma wątpliwości co do braku możliwości ustalenia dokładnej daty powstania celnictwa jako instytucji publicznej zobowiązanej przez tysiące lat przede wszystkim do poboru tej daniny czyli cel, polityki celnej określającej główne cele działalności władzy publicznej w tej sferze oraz prawa celnego czyli obowiązującej regulacji na danym terytorium odnoszącej się do międzynarodowego obrotu towarami, to już problem powstania historycznie pierwszych pisemnych dowodów na istnienie tych zjawisk społeczno-gospodarczych i politycznych, zwłaszcza tariff celnych czyli zestawu towarów przywożonych (import) na dane terytorium, albo z niego wywożonych (eksport) oraz przewożonych przez nie (tranzyt) i przypisania do nich aktem władzy publicznej wysokości stawek celnych jako normy prawnej czyli uchwalenie taryfy celnej jest obecnie możliwe w miarę do dokładnego ustalenia.

Jednak i w tym przypadku wśród naukowców pojawiają się rozbieżności co tego, który z takich dokumentów – jakie do tej pory zostały odkryte i opublikowane – dzierży palmę pierwszeństwa. Choć większość naukowców uważa że takim dokumentem jest tzw. Palmirska taryfa celna, to niektórzy skłaniają się do przyznania historycznego pierwszeństwa innemu dokumentowi – indyjskiemu Traktatowi “*Arthashastra*” a nawet bardzo ograniczonym tekstem celnym z okresu Imperium Rzymskiego powstałym wcześniej niż dokument palmirski.

Dopiero kilkaset lat później powstały na Bliskim Wschodzie, w Imperium Rzymskim, pierwsze – lepiej czy gorzej zachowane do dzisiaj – dokumenty celne noszące, przede wszystkim, cechy charakterze taryfy celnej czy szerzej – prawa celnego. I tak prof. H. Asakura w swym fundamentalnym dziele “*World History of Customs and Tariffs*”, krótko wspomina i krytycznie omawia tzw. Taryfę Koptyjską z 9 maja 90 AD którą traktuje raczej jako myto oraz tzw. Taryfę z Lambasé i Taryfę z Zaraï z 202 r. Bardziej szczegółowo dokumenty te omawia Jérôme France.

Wnioski

Jak wynika z krótkiego przeglądu historycznych rozważań o polityce celnej, prawie celnym i jego instrumencie powszechnie występującym jako jedna z głównych danin publicznych warunkujących funkcjonowanie państwa powstałego po rozpadzie wspólnoty rodowej – cle możemy zasadnie mówić dopiero od momentu odnalezienia starożytnych dokumentów pisemnych. Te w istocie powstały w różnych okresach rozwoju cywilizacji, w różnych regionach Euroazji – od Chin po Imperium Rzymskie i obejmowały różnicowany zakres regulacji. Najbardziej przejrzystymi i były regulacje zawarte w zbiorach obejmujących towary znajdujące się w międzynarodowym handlu między

państwami. Przedstawiały nie tylko spisy towarów lub ich grup, ale i zawierały stawki ceł oraz inne elementy polityki nie tylko taryfowej, ale i celnej oraz związane z nimi elementy prawa celnego. Te właśnie spisy towarów z przypisanymi do nich kwot ceł określamy – do dzisiaj – mianem taryf celnych. Były one prawozorem dzisiejszych taryf ponieważ podstawowa ich konstrukcja – spis towarów lub grup towarowych w handlu czy szerzej – obrotie – międzynarodowym z preferencjami podmiotowymi, przedmiotowymi i ewentualnymi sankcjami za ich nieprzestrzeganie nadal są instrumentami współczesnych państw i ugrupowań gospodarczych. I mimo, że od ich powstania, a raczej publikacji minęło kilka tysięcy lat, to warto je poznać choćby po to, by lepiej rozumieć współczesną politykę i prawo celne.

ТРЕТЯ ЕЛЕВТЕРІЯ Й АТЕЛІЯ ХЕРСОНЕСУ ТАВРІЙСЬКОГО

Колесников Костянтин Миколайович
Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

З другої половини I ст. до н. е. й упродовж кількох перших століть н. е. в історії Північного Причорномор'я тривав т. зв. римський період, який деякі фахівці визначали як період римської окупації. Втім, римських провінцій у регіоні створено не було: Боспорське царство, набувши статусу сателітної, або “клієнтської”, держави зберігало істотну долю суверенності, а належність міських громад тиритів, ольвіополітів і херсонеситів до складу римських нижньодунайських провінцій досі залишається спірною. Незаперечним нині вважається факт наявності у Херсонеського полісу статусу елевтерії – “свободи” під покровительством Імператорів. Дискусійним залишається час надання цього статусу та тривалість його збереження. У сучасній історіографії поширена гіпотеза про надання Херсонесу “першої” елевтерії Юлієм Цезарем у 46 р. до н. е., висунута видатним російським антикознавцем М. І. Ростовцевим у 1917 р. Через кілька десятиліть це уможливило припущення було підтримано А. Н. Зографом, який запропонував прив'язати до цієї т. зв. цезаревої елевтерії два ювілейні випуски херсонеських монет з написом ΕΛΕΥΤΕΡΑΣ, що раніше датувалися серединою II ст. н. е. Тим не менш, документально підтверджено дарування Херсонесу лише “другої” елевтерії за Імператора Антоніна Пія в 140-і рр., з якою до Зографа і пов'язувалися всі відомі випуски монет “електоральних” серій. Утретє ми отримуємо відомості про погодження херсонеської свободи і безмитності (елевтерії й ателії) Діоклетіаном близько 293 р. та їх підтвердження й зміцнення додатковими привілеями Костянтином I Великим близько 323 р. або 334 р., що могло б розглядатися як “третя” елевтерія. Відомості про неї ми отримуємо з 53-ї глави середньовічного візантійського трактату “Про управління Імперією” (DAI, 53), автор якого, Базилевс Костянтин VII

Багрянородний, розповідає про видатні звершення херсонітів – протевонів, балістаріїв і пресбевтів – міських голів, солдат і послів. Їхня сміливість, ініціатива і винахідливість неодноразово рятували римлян у боротьбі з боспорськими базилевсами в Тавриці й повстанцями на Істрі. Причому, всі воєнні кампанії кінця III – першої половини IV ст. херсонітські балістарії проводили самостійно, без участі імперських військ. Доволі самостійна і зовнішня політика Херсону. Його магістрати, вояки і дипломати виступають як представники союзної Імперії, але при тому незалежної сили, з якою Імператори рахуються і домовляються, а не наказують, та за проявлену звитягу щедро нагороджують, підтверджуючи свободу їхнього міста та надаючи низку супутніх привілеїв, включно з безмитністю.

Усупереч тексту 53-ї глави DAI численні епіграфічні пам'ятки згадують присутність у Херсонесі наприкінці III – упродовж IV ст. римських військ та військових магістратів досить високого рангу. Зокрема, написи називають вексиліяції I Італійського легіону, II Геркулієвого легіону, вершників Далматів та балістаріїв, можливо, з легіону Балістаріїв старших. Це означає, що в усіх військових операціях у Північному Причорномор'ї кінця III–IV ст., які проводились в імперських стратегічних інтересах, брали безпосередню участь контингенти регулярної армії Імперії, допомогу яким могли надавати допоміжні загони (“аріями”) Херсону. Висунення у тексті 53-ї глави DAI на перше (і єдине) місце в цих війнах (і навіть у складній дипломатичній грі під час укладання мирних угод) очільників й ополченців Херсону викликане специфічністю трактату “Про управління Імперією” як історичного джерела. Справа в тому, що 53-я глава написана Костянтином VII на підставі компіляції з місцевої херсонеської історико-наративної традиції. Ця втрачена для нас традиція була цілком лоялістична Імперії і, тим не менше, вона зберігала істотні автономістські інтенції. Ідеологічне живлення останніх могло цілком спиратися на перекази про стародавню елевтерію й ателію – політичну свободу й митно-податковий імунітет, надання яких штучно прив'язувалося до найавторитетнішої фігури з-посеред давніх володарів – рівноапостольного Базилевса Костянтина, котрому передувала прихильна до Херсонесу діяльність його батька Кесаря Констанція та Августа Діоклетіана (DAI, 53, 116–117, 140). Костянтин Багрянородний, наслідуючи місцеву херсонеську історико-літературну традицію, зазначає, що елевтерію й ателію від Діоклетіана і Костянтина отримало все місто. В Херсоні розмістився “аріфмос” (загін) балістаріїв, сформований із місцевих мешканців – нащадків його перших бійців, на утримання якого Імператор призначив 1000 аннон імперського податку, коноплі для канатів, залізо для виготовлення і ремонту деталей хіроволістр, оливкову олію для їхнього змащування. Самому місту було нібито подаровано каблучку з імператорською штемпелем для запечатування листів офіційної кореспонденції.

Нині ми переконані, що в 53-й главі DAI всі згадки про свободу і безмитність Херсону носять ідеологічно вмотивований характер та

покликані зміцнити автономістську фронду херсонських середньовічних магістратів¹. На IV ст. Херсон уже давно був невід’ємною частиною Імперії. Пільги і свободи, нібито даровані місту за Діоклетіана і Костянтина I, насправді мали зовсім іншого адресата. На нашу думку, суб’єктом цих пільг і привілеїв була не громадянська община херсонців, а зовсім інша громада з-посеред місцевих мешканців. Митно-податковий імунітет (“ателія”) та екстериторіальність щодо місцевої адміністрації (“елевтерія”) поширювалися не на все місто, а лише – на ветеранів дислокованої у Херсоні військової частини балістаріїв та їхніх синів, що зобов’язувалися служити в батьківському військовому підрозділі (пор.: DAI, 53, 154–158; Колесников К. М. Римська військова присутність у Херсонесі Таврійському: міжнародне положення міста, військова справа і статус гарнізону (I ст. до н. е. – V ст. н. е.) // Історія торгівлі, податків та мита. 2019. № 1–2 (19–20). С. 93). Подібна практика мотивування синів ветеранів, яких зацікавлювали спадкувати військову службу батьків, знайшла своє підтвердження й закріплення в Кодексі Феодосія (CTh, VII, 22, 2, 8).

НОВІ ВІДОМОСТІ ПРО ОЛЬВІЙСЬКИХ АГОРАНОМІВ

Ніколаєв Микола Іллч

(*м. Миколаїв*)

Нещодавно автором на ґрунті відновленого літочислення та основ ольвійської просопографії (синхронізація епонімного каталогу Ольвії IPE I2 201) були систематизовані наявні просопографічні та хронологічні відомості про ольвійських агораномів пізньокласичного-елліністичного часу (агораноми займалися стягуванням мита з іноземців за право торгівлі, інспекцією ринків, роздрібною торгівлею, метрологією тощо). Пропонованими тезами в науковий обіг вводяться нові відомості про ольвійських агораномів, що їх вдалося здобути останнім часом. Традиційно метрологічні характеристики гир та мірних судин не є темою дослідження; ми вивчаємо тільки написи агораномів з метою їхньої просопографічної (хронологічної) інтерпретації.

1. На мірній судині з ольвійської глини присутнє клеймо $\text{Αριστοκλέ(ου) Εὐρήμονος ἀγορανό(μου)/ἀγορανομοῦντος}$ – “агоранома

¹ На існування певних автономістських чи сепаратистських інспірацій у настроях херсонської еліти прямо вказує Костянтин VII, коли радить своєму синові Роману, в разі проявлення нездорових тенденцій у Херсоні (“...якщо мешканці фортеці Херсон коли-небудь повстануть або змислять здійснити супротивне царським повелінням...”), відразу перекривати постачання туди хліба та готувати морську блокаду (DAI, 53, 510–535).

Аристокла Евримонова”. Ця відома історична особа походить із друго-рядного роду Евримонів. Окрім виконання агораномної посади, Аристокл був епонімом Ольвії у 298 р. до н. е., також, як варіант, монетним магістратом (“борисфен” групи П, диферент AP в лігатурі). Вірогідно, згаданий він і в знайденому в дикастерії остраконі, що його оприлюднила Е. І. Леві. Простежується ланцюжок предків Аристокла Евримонова: батько – епонім 328 р. до н. е. та монетний магістрат Εὐρήμων Τίτσιθεός, дід – Τίτσιθεός τοῦ δεῖνος, монетний магістрат ΤΙΜ або ΠΙ, можливо, епонім дещо раніше 357 р. до н. е. Мірна судина агораномна Аристокла Евримонова здобула достатньо надійне просопографічне та хронологічне тлумачення; виконання агораномної посади Аристоклом датується орієнтовно 298 р. до н. е.

2. Перстень-печатка з гравійованим рисунком хижої тварини та ретроградним написом Μόσχο – “Мосха”. Палеографічні та діалектні особливості напису дають змогу ототожити цього Мосха з особою, котра залишила агораномне (фабрикантське) клеймо ΜΟΣΧΟ на місцевій черепиці орієнтовно 340–330 рр. до н. е.

3. Одночасна знахідка комплекту з 16 гир, безумовно, стане об’єктом відповідних метрологічних та інших розвідок. Для нашого дослідження з цього комплекту становлять інтерес дві гирі, на яких залишились імена агораномів Ольвії Горгія (ΓΟΡΓΥ) та Димокона (ΔΗΜΟΚΟ). Ім’я агораномна Димокона є відомим з гирі ΟΛΒΙΟ\ΑΠΟΛΛ\ΩΝΙΟ ΔΗΜΟΚΩ. Присутність імен Горгія та Димокона в одному комплекті гир свідчить про їхню відносну синхронність і дає змогу подолати альтернативу в реконструкції складного родоводу Димоконів. Отже, ототожнюємо цих агораномів з рідними братами, Димоконом Євбіотом (Δημοκῶν Εὐβιότου) та Горгієм Євбіотом (Γοργίας Εὐβιότου), які були, також, епонімами Ольвії, відповідно 349 та 334 рр. до н. е. Датування комплекту гир: орієнтовно 349–334 рр. до н. е. З агораномного клейма ΑΓΟΡΑΝ\ΑΓΑΘΑΡΧΟ\ΕΥΒΙΟΤΟΥ[...] є відомим також агораном Євбіот, який можливо був і монетним магістратом (скорочення ΕΥΒΙΟ або належний іншому поколінню, його спрощений варіант ΕΥΒ). Утім, потрібні спеціальні розвідки із залученням, зокрема, магічної епіграфіки Ольвії (де неодноразово згадуються однойменні особи) з метою отримання інформації про покоління цього Євбіота відносно покоління Димокона та Горгія.

Відомості про ольвійських агораномів учергове підтверджують можливість синхронізованого епонімного каталогу IPE I2 201 – нового інструменту реконструкції, інтерпретації та датування епіграфічних пам’яток Ольвії пізньокласичного-елліністичного часу (IV–I ст. до н. е.).

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА ІМПЕРАТОРА НИКИФОРА (802–811): ТИСК ЧИ СТИМУЛЮВАННЯ?

Бардола Костянтин Юрійович
Запорізький національний університет (м. Запоріжжя)

Історики домодерної доби, на жаль, нечасто мають можливість працювати з повними фіскальними документами. Античні і середньовічні автори приділяли небагато уваги фінансовим питанням. Тим ціннішою є для нас інформація, яку зберіг Феофан Сповідник, описуючи податкові заходи візантійського імператора Никифора I (802–811). Ці міри увійшли в історіографію під умовною назвою “десять утисків імператора Никифора”. У ХХ ст. було зроблено кілька спроб оцінити всю програму даних фінансових заходів. Але навіть після цих спроб діяльність імператора Никифора виглядає доволі суперечливою. З одного боку, всі визнавали жорсткість його податкових заходів, однак, з другого боку, чимало науковців стверджували, що він певними реформами намагався стимулювати візантійські землеробство і торгівлю. Для того, щоб зрозуміти, чи була реальною спроба Никифора покращити стан цих двох галузей господарства, слід знову проаналізувати його фіскальну програму дій.

Отже, як повідомляє нам Хроніка Феофана, колишній керівник головного податкового відомства Візантії, так званий логофет генікона Никифор, посів константинопольський трон. Це сталося в результаті змови вищих державних чиновників проти імператриці Ірини, яка дискредитувала себе у зовнішній політиці і фінансовій сфері. Ймовірно, фінансове становище імперії було справді жалюгідним, якщо Никифор наважився здійснити велику програму вельми непопулярних заходів.

Згідно з Феофаном, програма Никифора складалася з десяти пунктів. Перші вісім реформ встановлювали нові або повертали вже забуті податки та практики, які, без сумнівів, були спрямовані на ліквідацію пільг та підвищення державних доходів. Вони безумовно посилювали податковий тиск на різні соціальні верстви населення, і в цілому реакція суспільства на них була негативною.

Гарячі дискусії серед дослідників спричинили останні дві реформи Никифора. Василевс наказав навклірам, тобто корпоративним судновласникам, викупити деякі покинуті землі. А також у примусовому порядку кредитував найвпливовіших з них під відсоток у 16,6% річних. Подібний захід був досить неординарним для того часу, що й привело дослідників до протилежних гіпотез. Частина з них припустила, що подібний відсоток був цілком прийнятним для морської торгівлі. Никифор, таким чином, намагався стимулювати розвиток морської торгівлі, яка, до речі, переживала не найкращі часи. При цьому примусова скупка землі тими ж судновласниками розглядалася теж як своєрідна спроба стимулювання прибережного землеробства.

Інші історики не розглядають цю реформу так позитивно. Вони наголошують, що Феофан вважав ці заходи ворожими суспільству і підкреслював їхній примусовий характер. На думку цих дослідників, Никифор, навпаки, намагався монополізувати кредитний ринок і отримати за рахунок досить високих відсотків додаткові кошти до державної скарбниці. Ця теорія нібито підтверджується ще одним повідомленням Феофана щодо повної заборони інших кредитних операцій. Але така точка зору викликає певні сумніви. По-перше, настільки радикальні заходи, здається, були надмірними навіть для імператора Никифора. Максимальний процент кредитування часів Юстиніана I (528–565) був на рівні 8%, а в часи імператора Лева VI (866–912) відповідав 4,17%. Тим більше, що такі дії зачепили би дуже багато людей, але інші джерела зберігають про це мовчання. Також незрозуміло, чому кредити в такому випадку призначалися тільки для частини судновласників. Більше того, не ясно, як Никифор збирався реалізувати цю реформу, оскільки змусити взяти у борг досить важко, і контролювати процес кредитних операцій неможливо навіть у наш час. Тому ми пропонуємо іншу версію.

Відомо, що основою для оподаткування у Візантійській імперії була нерухомість, перш за все, земля, бо її легше було описати та дати ценову оцінку. Судновласники не мали великого бажання платити податки і розміщували свої штаб-квартири, як правило, у важкодоступних місцях та на маленьких островах. Це було проблемою для податкових служб імперії вже починаючи з V ст. Якщо головною метою Никифора було встановлення системи тотального оподаткування, то для нього дуже зручною була прив'язка судновласників до покинутих земель. Передбачаючи відмови через нестачу грошей, Никифор вигадав такий собі віртуальний кредит, тому що гроші відразу поверталися до державної скарбниці. Відтепер фіскали не чекали, чи візьмуть судновласники гроші та чи купуватимуть вони землю. Під час проходження митних процедур, разом з митом торговці повинні були сплатити додатковий відсоток. Сума кредиту була фіксованою, тому і платіж був дуже схожим на податок.

Тепер, щодо заборони Никифором кредитування. Фразу Феофана $\acute{\omicron} \lambda\acute{\alpha}\sigma\iota \nu\omicron\mu\omicron\upsilon\epsilon\tau\acute{\omicron}\nu \tau\acute{\omicron} \mu\acute{\eta} \tau\omicron\kappa\acute{\iota}\zeta\epsilon\iota\nu$, що була перекладена дослідниками як “для всіх за законом не було кредитування”, можна тлумачити ще як “згідно з усіма юристами, це не було кредитуванням”. На жаль, ми не маємо свідчень про те, чи була подібна спроба оподаткування реально впроваджена, якщо була, то на який строк, і наскільки успішно виконувалася. Никифор був вбитий болгарами, а його наступники не поверталися до цієї практики. Таким чином, найімовірніше, імператор Никифор був ще далеко від сучасних економічних теорій і не мав намірів стимулювання торгівлі чи землеробства. Але він виявився доволі креативним та послідовним реформатором податкової сфери.

СИМВОЛІЧНИЙ ПЛАСТ АСОРТИМЕНТУ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ДУНАЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПРОЕКТУ СВЯТОСЛАВА ІГОРЕВИЧА

Виноградов Геннадій Миколайович
Дніпровський гуманітарний університет (м. Дніпро)

Зовнішньополітична діяльність руського князя Святослава Ігоревича, з огляду на її масштабність, динамізм і змістовну безпрецедентність, має багату дослідницьку традицію. Брак джерел, широкий діапазон і неоднозначність оцінок політики Святослава сучасниками об'єктивно породжували і продовжують породжувати різних ступенів професійності наукові чи численніші “білянуківі” версії причин, мотивацій, передумов, на перший погляд, зухвало чи навіть абсурдного прагнення руського князя реалізувати власний геополітичний проект з центром на Дунаї. Втім, практично усі автори небезпідставно уникають чіткого окреслення глибинних причин південного державного проекту Святослава, оскільки, з одного боку, зручно обмежитися набором стандартних пояснень на кшталт “в силу об'єктивних соціально-економічних, суспільно-політичних, етнокультурних тощо передумов”, а з іншого, письмові пам'ятки теж не містять прямих вказівок стосовно явних чи латентних мотивів князя щодо прагнення перенести столітній центр на Дунай.

В окресленні асортименту товарів, включення яких до зовнішнього товарообміну майбутнього балканського центру держави мало забезпечувати добробут і престиж останньої, дослідники традиційно орієнтуються на відомий фрагмент “Повісті временних літ”, в якому зазначено, що “з греків” мають надходити золото, цінні тканини, вина та “овощеве різноманіття”, тобто овочі та фрукти своєрідного екзотичного походження, які цінувалися заможними людьми; “з чех” та “угор” – срібло та коні; з Русі – шкіра, віск, мед і челядь, тобто раби. Відомий російський історик Ігор Данилевський, згідно з розробленою ним оригінальною методологією текстуального аналізу, орієнтованою на досвід середньовічних інтелектуалів, встановив низку біблійних прототипів подібного перерахування предметів, товарів, вмісту скарбів правителів, зосереджених переважно в Книзі пророка Іезекіїля. Крім того, і це для нас принципово, автор висловив обґрунтовану тезу, що літописне перерахування багатств дозволяє провести паралель між власне Святославом і перським царем Кіром II, серед дарів якого відродженому за його сприяння Храму в Єрусалимі фігурують ті ж предмети, що і в списку літопису. Але найголовніше, на що звертає увагу Ігор Данилевський, на поширене у Візантії переконання, що сприяє поверненню на батьківщину народу з полону, який був законною Божою карою за гріхи, має язичник, тобто висловлена паралель Кіра і Святослава суттєво посилюється авторитетним біблійним містицизмом і взірцями з Старого Заповіту. Стає зрозумілішим, чому

пихата Візантія так “поблажливо” ставилася до численних язичницьких народів, які з Півночі чи з боку Чорного моря регулярно завдавали їй клопоту, і з якими імперія рومیїв йшла на співробітництво, надавала торговельні преференції, платила своєрідну данину за гарантії спокою, сприяла християнізації та поселенню на власних прикордонних чи підконтрольних територіях, як у випадку з болгарами на чолі з ханом Аспарухом тощо.

Російський автор, який притримувався в процесі текстуального аналізу правильної з позицій принципу історизму дослідницької стратегії, зупинився, так би мовити, на півдорозі, адже пошук в середньовічних текстах аналогій і асоціацій з Біблією, з огляду на безумовний авторитет останньої як взірця для реальних дій насамперед представників світської та духовної еліти, міг би дати чимало додаткових підстав для пояснення тих чи інших мотивів і способів їх обґрунтування. Наведемо показовий приклад: в Книзі Буття в описуванні земель Едему згадується річка Фісон (Тісон), яка оточує землю Хавіла, багату на золото (Бут., 2: 11); біблійний пасаж зі згадкою райської річки був використаний у IV ст. Псевдо-Кесарієм, котрий розташував саме на Дунаї так звані фісоційців (штучний етнонім, похідний від гідроніму Фісон), що мешкають поряд зі склавінами, яких ще називають денувіями (також від назви Дунай). У такий спосіб Псевдо-Кесарієм був створений авторитетний прецедент за поширенням у Середньовіччі принципом своєрідного “накладання” на певні топоніми, етноніми тощо біблійних чи святоотеческих еталонів як для надання першим додаткового сакрального статусу, так і для перманентного підкреслення незримої присутності Промислу Божого в реальному житті.

Крім того, якщо прискіпливіше поставитися до процитованого фрагменту з Книги Буття, то серед багатств місцевостей Едему, де тече Фісон, згадується камінь онікс, який на ефоді іудейського первосвященика символізував Йосипа та, відповідно, його синів Манасію й Єфрема. Показово, що їх матір’ю була не просто не іудейка, що автоматично знижувало їх статус, а єгиптянка Асенеф – донька жерця Потифера, номенклатурного язичника, що монотеїстичний іудаїзм розцінював як втілення сатанинського зла. Втім на репутації та законних територіальних і владних претензіях ні Йосипа (“Яхве додає” єврейською), ні його синів та їх нащадків, судячи з біблійних текстів, це не позначилося. В такому контексті язичництво і походження Святослава з огляду на його дунайські амбіції “нейтралізувалося” наведеними авторитетними біблійними прецедентами.

Якщо взяти до уваги гіпотезу про болгарське царське походження матері князя Ольги (Олени в хрещенні), то, як ми неодноразово стверджували в низці попередніх публікацій, Святослав міг законно претендувати, крім, зрозуміло, Русі, на спадщину Болгарського Каганату, а саме: на Хозарський Каганат, Волзьку Булгарію, Болгарське Царство на Дунаї, а враховуючи титул його діда болгарського царя Симеона I “василевс рومیїв і болгар” – і на власне візантійську державність; враховуючи ж амбіції

останньої в символічно-містичному та державницькому вимірах щодо усієї римської спадщини, на всю християнську ойкумену X ст. з центром на Дунаї.

Наведені міркування, вочевидь, мають підкреслено гіпотетичний характер, не претендують на концептуальність, втім пропонують поглянути на так званий дунайський геополітичний проект Святослава Ігоровича під кутом зору власне середньовічної інтелектуальної традиції. Остання передбачала насамперед пріоритет біблійних символічно-містичних візрів, династичне походження того чи іншого претендента та авторитет прецедентів. Тож навіть торговельний асортимент міг створити систему алгоритмів для досягнення відповідної мети.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТОРГОВЕЛЬНОГО ЧИННИКА ГЕНЕЗИ РУСІ (КЛЮЧЕВСЬКИЙ – ГУМІЛЬОВ – ПРИЦАК – НАЗАРЕНКО)

Виноградов Геннадій Миколайович
Дніпровський гуманітарний університет (м. Дніпро)

Суто історіографічні сегменти посідають традиційно важливе місце серед дослідницького арсеналу медієвістики, що вмотивовано низкою об'єктивних обставин. По-перше, кількісний брак чи фрагментарність письмових джерел і труднощі з їх перекладом й інтерпретацією мусять компенсуватися гіпотезами та концепціями науковців з активним залученням аналогій, порівнянь та інших типологічно близьких історичних методів, використанням текстологічних та суміжних методик. По-друге, медієвістична складова історичної науки в цілому від самого початку структурного й організаційного оформлення останньої в добу Романтизму (протягом першої половини XIX ст.) була досить сильно політизована, адже, поряд з суто науковими завданнями, виконувала роль своєрідного акумулятора надійних аргументів в процесі вирішення численних міждержавних конфліктів чи становлення європейських країн протягом так званої “наполеонівської” епохи та протягом кількох десятиліть після неї. По-третє, оскільки проблеми генези тих чи інших середньовічних держав є надзвичайно складними як в традиційно дослідницькому, адже обов'язково мають концептуально розглядати тисячолітнє Середньовіччя в цілому, так і в полідисциплінарному вимірах (обов'язково мають враховуватися теологічні, лінгвістичні та інші складові), відповідне коло дослідників є авторитетним також і за межами суто наукового істеблїшменту, концептуально збагачуючи важливі державні, культурні, геополітичні тощо проекти.

Торговельний фактор належить до традиційних фігурантів серед набору провідних чинників генези Русі, оскільки неможливо заперечувати його більш-менш активну роль в силу очевидного факту досить пере-

конливої купецької присутності на розлогих теренах Східної Європи. Втім обраний нами квартет об'єднаний навколо принципу беззаперечного пріоритету торговельного фактору поряд з іншими чинниками, які розглядалися зазначеними авторами в якості або походних від першого, або як другорядних. Василь Ключевський в своєму відомому “Курсі російської історії”, який можна вважати безсумнівною квінтесенцією не тільки творчості російського історика, але і своєрідним піком розвитку російської історичної традиції XIX – початку XX ст. чи не першим висунув торговельний фактор як провідний в процесі державного оформлення Русі. Історик опирався не стільки на повідомлення письмових чи археологічних джерел, які, як добре відомо не тільки русистам-медієвістам, не демонструють переконливу щедрість інформації про діяльність купецьких корпорацій чи державотворчу роль торговельного капіталу, скільки на суто логічне припущення, що тільки адміністративно-торговельні центри і купці створювали найдинамічніше конструкцію для ефективного функціонування державного механізму. Особливо виразно зазначені фактори виглядають на тлі об'єктивних географічних і демографічних реалій, адже терени Східної Європи доби Середньовіччя – майже суцільні лісові масиви і болота чи степи з високою і густою рослинністю, а також з вкрай нечисленним і етнічно строкатим населенням, з доволі великими відстанями між поселеннями і нерегулярними комунікаціями, переважно річками чи вздовж річок.

Лев Гумільов, один з найоригінальніших науковців XX ст., протягом 60–70-х рр. розробляв своєрідну теорію етногенезу, час від часу публікуючи, враховуючи своє походження і стосунки з владою, результати дослідницьких пошуків. Хоча концепція автора містить низку відверто містичних і вкрай слабо аргументованих положень, вона пропонує кілька влучних і глибоких характеристик світових історичних тенденцій, зокрема й стосовно ролі торговельного чинника в процесі походження Русі. За Гумільовим, провідною силою генези держави були міжнародні купецькі корпорації євреїв – раданіти (резаніти), щільна мережа яких охоплювала Європу від Атлантики до Волги, а найпотужніша мережа торговельних об'єднань охоплювала терени саме Східної Європи, оскільки тут до зазначеного вектору “схід – захід” долучався потужний “південь – північ” вздовж Дніпра і Волги, пересічення яких і виступило свого роду епіцентром утворення і розвитку Русі; хозарська іудейська пасіонарна (від латинського *passio* – пристрасть, запал) химера виступила, на думку Гумільова, провідною силою державотворчих процесів на Сході Європи в широкому географічному та геополітичному контекстах.

У 1981 р. вийшов друком 1-й англomовний том (україномовний переклад 1997 р.) грандіозного, без перебільшення, твору Омеляна Прицака “Походження Русі”, в якому зроблено принципний акцент на провідній ролі єврейського трансєвропейського купецтва в руському державотворчому процесі. Попри певну близькість концепції американського

дослідника з підходами Гумільова, схильного до своєрідної дослідницької екстравагантності, Прицак, на відміну від нього, реалізував проект на підрунті колосальної, практично вичерпної на сьогодні, джерельної бази в цілому академічній традиції.

Сучасний російський вчений Олександр Назаренко у 2001 р. опублікував солідний майже 800-сторінковий твір “Древняя русь на международных путях”, який вже два десятиліття залишається зразком міждисциплінарного синтезу. У ньому також запропоновано оригінальну концептуальну конструкцію стосовно провідної ролі трансконтинентальних купецьких корпорацій як в міжнародній політиці Середніх Віків в цілому, так і в державотворенні Русі. Зокрема 3-й розділ праці автор назвав “Русь на «из немец в хазары» (IX–X века)” з більш ніж прозорим натяком на класичний “шлях з варяг у греки”. Подібно Оменяну Прицаку дослідник опирається на ґрунтовні джерельні комплекси, пропонуючи власні варіанти перекладів та цікаві інтерпретації окремих положень пам’яток, дотичних обраної теми. Думка О. Назаренка щодо ролі торговельного фактору в становленні Русі в цілому співпадає з попередніми авторами, втім його версія відрізняється ретельністю і академічною досконалістю, вичерпною повнотою історіографічного й джерелознавчого, насамперед – текстурального, аналізу.

Таким чином, в межах багатой історіографічної спадщини, презентованої найяскравішими іменами, дотичними проблеми, ми маємо досить повну і переконливу картину солідного обґрунтування провідної ролі торговельного фактору в процесі державного становлення і подальшого розвитку Русі.

ПЛОМБИ ДОРОГИЧИНСЬКОГО ТИПУ ЯК МАРКЕР МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ МОНАСТИРІВ ПЕЧЕРСЬКОГО ПЛАТО

Тараненко Сергій Пантелійович

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (м. Київ)

За останнє десятиліття використання металодетекторів під час археологічних досліджень у Києві стало обов’язковим елементом віднайдення артефактів. Результати не змушують себе очікувати. Крім збільшення загальної кількості предметів з чорного та кольорового металів, відбулося виявлення серій окремих категорій знахідок, які до того вважалися випадковими або одиничними. Підтвердженням цієї тези можуть бути знахідки останніх кількох років десятків пломб дорогочинського типу. Їх назва походить від міста Дорогичин – давньоруського центру прикордонного удільного князівства на Західному Бугі, де вперше їх виявили у великій кількості. Місто з великою митницею стояло на перехресті важливих торговельних шляхів, що з’єднували Русь з Польщею та країнами Західної Європи.

Фіксація митних plomb у Києві не тільки міняє наші погляди на побутування цих речей, а й підтверджує попередні реконструкції планувальної структури давньоруського міста: розкопки Поштової площі в Києві – порт та вірогідне розміщення митниці; розкопки на вул. Кирилівська, 37 – можливе розміщення стовп'я та митниці. Крім того, це дозволяє розмірковувати про історичні процеси у давньоруському мегалополісі Києві та його сакральному центрі – Печерському плато, а саме про торгово-діяльність монастирів, які розміщалися на ньому у давньоруський період.

Археологічні вивчення території до 2017 року Печерського, Спаського, Кловського, та Видубецького монастирів більш ніж за сторічну історію досліджень не виявили жодної plombи дорогичинського типу. Але під час стаціонарних досліджень на території Печерського монастиря (зараз Митрополичий сад Києво-Печерської лаври) у 2017–2018 рр. було виявлено три митні plombи, ще дві виявили на території Спаського монастиря (зараз територія церкви Спаса на Берестові) під час науково-рятивних робіт у 2019 році.

Печерський монастир:

1 *Av*: зображений княжий знак – двозуб округлої форми, що має два круглі відп'ятниші назовні, а з правої стінки двозуба округлий відп'ятниш всередину. Знак має ніжку у формі ластівчиного хвосту;

Rv: верхня частина княжого знаку у формі багра.

З двох боків plombи– залишки литників. На думку О. Алфьорова, суто технічно це свідчить, що plombа знаходиться у хронологічній ніші з початку XII століття. Двозуб можна віднести до гілки Мономаховичів, адже характерне закінчення знаку у вигляді ластівчиного хвосту зафіксовано на знакові Ізяслава-Пантелеймона Мстиславича. Можливо, знак належав або його братам чи нащадкам. Датувати митну plombу можна другою половиною XII століття.

2. *Av*: зображення княжого знаку прямокутних обрисів у формі подвоєного двозубця (?) або ж двозубець прямокутних обрисів, ніжка відігнута у правий бік, лівий зубець вертикальний, верхівка правого зубця частково зруйнована і, вірогідно, втрачений відгин назовні;

Rv: літера “А” “юс малий”. Близький за формою знак зафіксований на plombі з Дорогичина. Літера А “юс малий” так само часто зустрічається на plombах західних кордонів Галицької і Волинської земель. Датувати митну plombу можна XI–XIII ст.

3. *Av*: князівський знак у формі двозубця прямокутних обрисів, лівий зубець вертикальний, правий відігнутий назовні, ніжки немає, на думку О. Мусіна, не виключена можливість, що це літера “П”.

Rv: зображення літери, що не читається, в колі, можливо, що це знак у формі багра з Т-подібним покриттям і відрогом у лівий бік у колі. Близький за формою знак зафіксований на plombі з Дорогичина. Датувати митну plombу можна XI–XIII ст.

Спаський монастир:

Av: літера “Д” (основний тип з плоским верхом) в обідку з крапок, слід штемпелю;

Rev: фрагмент літери “З” (зело), в обідку з крапок, дзеркальне відображення, слід штемпеля.

Штемпель матриці зміщений відносно центру заготовки, збереглися фрагменти литника і сліди внутрішнього каналу (?). Матриця для виготовлення пломби відрізняється високою якістю виготовлення і чіткістю опрацювання букв. Можливе датування: середина-друга половина XII ст. Усі відомі аналогічні пломби відтиснуті іншими парами матриць: посад городища Червоне, Дорогичин, київський Поділ.

Виявлені митні пломби об’єктивно підтверджують існування міжнародної торгівлі, яку могли вести монастирі. Але чи вели вони торгівлю самостійно, чи все ж таки це була прерогатива князя? На виявлених пломбах присутні як князівські знаки (двозубці та похідні від них), так і знаки, які не можемо вважати із повною впевненістю князівськими.

Поодинокі знахідки митних плombs на території монастирів Печерського плато у Києві, звичайно, не дають права робити категоричні висновки щодо міжнародної торгівлі монастирів, а скоріше тільки підштовхують для подальшого дослідження цієї проблематики.

ПОЯВА ТА ОСОБЛИВОСТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСЬКОГО ПРАВА НА СЛОВАЦЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Пейк Михайло Йосипович

Ужгородський національний університет (м. Ужгород)

Упродовж XIII ст. на теренах Угорського королівства активно проходив процес фортмування міст, почали видаватися перші міські привілеї, хоча цей процес певним чином був загальмований появою монголів на теренах королівства. Саме щоб подолати занепад після монгольської навали, король певним чином був зацікавлений у іноземних колоністах, які в основному були німецького походження. Німецькі колоністи приносили до Угорського королівства не лише свої ремісничі зв’язки та технології, але й право яким керувалися. Саме так почало поширюватися на території Угорського королівства міське право, яке на той час досягло у німецьких земель значного розмаху. Тому, як вважають сучасні словацькі дослідники, зокрема М. Штефанік та Я. Лукачка, саме німецькі колоністи стали каталізатором урбанізму на теренах Угорського королівства і саме завдяки їх діяльності у другій половині XIII – протягом XIV ст. з’явилися кілька десятків привілейованих середньовічних міст. До появи німецького права у словацьких містах було поширене право *hosti*.

Також важливою передумовою появи міст були й економічні чинники, а саме *liberum fogum*. Це право давало можливість поселенню вільно

розпоряджатися доходами, отриманими від торгових мит та податей, які сплачували торговці. Таким чином ні правитель, ні жупан не мали нічого до надходжень у цих випадках. Оскільки ремісничі та торговельні діяльності були тісно взаємопов'язані, то отримання зазначених пільг було значним поштовхом для розвитку торгівлі. Ті міста, які отримали повне звільнення від сплати мита, упродовж XV ст. відносилися до категорії вільних королівських міст. Ніхто не мав права від їх городян вимагати мита, і навіть якщо все ж таки це сталося, у судовій суперечці містяни завжди отримували перемогу.

Таких міст в Угорському королівстві було не так багато, тому практично всім було відомо, що жителі цих міст мають ті чи інші пільги. Місцеві чиновники навіть мали реєстр таких міст, а їх товар маркувався спеціальною позначкою міста. Наявність такого плану пільг та низка інших чинників у подальшому стали основою для формування міського права.

На думку словацьких дослідників, упродовж Середньовіччя на теренах Угорського королівства так і не сформувалося уніфіковане міське право, причиною чого були як суб'єктивні так і об'єктивні чинники.

Міське право являло собою сукупність правничих норм, що визначали як взаємини міст з правителем та країною, так і взаємини між містянами, та асоціювалося як зі свободами, так і з правами міста та його колективу. Основою був *Lex originis*, тобто кожен суспільний прошарок жив своїм особливим життям, відмінним від інших на основі тих принципів, які їх ізолювали від інших категорій населення.

На основі джерел відомо, що доволі частими були випадки, коли одне місто керувалося правом іншого міста, але лише за згоди правителя. Такий звичай відомий як філіація. Тому місто від якого запозичувалося право вважалося містом-патроном і мало право втручатися у вирішення управлінських питань того міста, що його запозичувало. На теренах Угорського королівства були відомі три провідні групи філіацій (секешфегерварська, крунінська, будинська) та чотири другорядні (німецьколюнчанська, штявницька, трнавська та кошицька), які не мали свого власного права, а лише були посередниками вказаних філіацій.

Найдавнішою філіацією була секешфегерварська, яка виходила з магдебурзького права. У 1238 р. магдебурзьке право отримала Трнава, а у 1248 р. – Нітра. Другу найбільшу групу філіацій утворювала будинська філіація, яка базувалася на швабському (нюрнберзькому) праві. Сюди належали Комарно (1265 р.), Бардеїв (1370 р.), Кошице (1347 р.), Рімавська Собота (1334 р.) та Пряшів (1374 р.). До третьої, крупінської, філіації входили Німецька Любча (1263 р.), Турчанський св. Мартин та Прієвідза (1382 р.) – останнє місто керувалося крупінським правом лише частково. З другорядних філіацій особливе значення має кошицька, оскільки була поширена у Східній Словаччині. Запозичили кошицьку філіацію Любитова (1342 р.) та Сабінов (1405 р.).

Міське право було запозичене й з інших міст – Іглави, Тешина, Кутної Гори та Кракова. До речі, сам Краків як основу також використовував магдебурзьке право. Міське право Іглави стало основою штявницького міського та шахтарського права, яке дещо пізніше поширилося також серед східнославацьких міст. Кремниця, до прикладу, запозичила кутногорське право, за винятком правничих засад, що були вже прописані у міському статуті. Це право з часом взяли за основу спиські міста та північнославацькі шахтарські міста.

Також на теренах Угорського королівства зустрічалися випадки коли міста використовували одночасно філіації двох міст, саме це сприяло тому, що поступово серед словацьких міст почали поширюватися власні правничі традиції. Лише Жиліна ще тривалий час керувалася тешинським правом.

Завдяки тому, що міста могли користуватися правом двох різних філіацій, поступово сформувався дуалізм міського права. Прикладом такого дуалізму є Гронський Бенфік, Пряшів, Тренчин. Так, Пряшів, як вже зазначалося, керувався будинським правом, але поряд з тим використовував й право спиських міст. Тренчин, починаючи з 1412 р., керувався у власному управлінні будинським та секешфегерварським правом. Прикладом дуалістичної філіації прийнято вважати так зване модрянське право, яке використовувалося на заході Словаччини. Загальні питання вирішував міський суд у Трнаві, а спадкові та майнові суперечки вирішував міський суд Братислави.

Таким чином, одним з найперших серед словацьких міст поширилося магдебурзьке право. Найбільшою пільгою, що давало це право на теренах Угорського королівства, було звільнення від сплати мита у межах всієї країни. Митний імунітет поширювався на торговців та торгові центри. Першим містом, що отримало таке право в Угорському королівстві став Секешфегервар. Місто отримало це право за правління Іштвана III \approx у 1172 р. Бела IV підтвердив ці пільги у 1237 р., а у 1238 р. такі пільги отримала Трнава. Це дало поштовх тому, що впродовж XIV ст. Трнава була прикладом для навколишніх міст, які користувалися у власному самоуправлінні трнавським правом.

Таким чином, впродовж XIII–XIV ст. на теренах Угорського королівства, зокрема й на словацьких землях, існувало різноманітне, подекуди якісно відмінне, подекуди взаємоперейняте міське право, що проявилось у внутрішньому самоуправлінні конкретних словацьких міст. Причиною цього були як і суто економічні потреби міст, так і намагання городян максимально зробити життя міста замкнутим, тому до XV ст. уніфікованого міського права на словацьких землях не спостерігається.

ПОДИМНИЙ ПОДАТОК У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ НА ПРИКЛАДІ АРАГОНСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Смерека Богдан Володимирович

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. Грушевського НАН України, Львівське відділення (м. Львів)*

Податок з домогосподарства належить до найпоширеніших форм фіскального стягнення в історії середньовічної і ранньомодерної Європи. Принцип збору податку відображався і в його назві, що апелювала до “домашнього вогнища”, “вогню”, “димаря” або “диму” (лат. *focagium*, іт. *fuocatico*, фр. *fouage*, гол. *haardstedengeld* або *schoorsteengeld*, ісп. *fogaje* або *fogueración*, англ. *hearth tax* або *chimney tax*, рум. *Fumărit*, пол. *podymne*).

В умовах відсутності інших статистичних документів (метричних записів) матеріали акцій зі стягнення подимного податку мають важливе значення для фахівців з історичної демографії середньовічного періоду, а якщо в джерелі містяться переліки імен – то й для філологів-онимастів. У випадку, коли мова йде про строкатий в етнічному відношенні соціум, аналіз імен дозволяє оцінити цей параметр у кількісному відношенні.

Специфічні риси саме такої методики стягнення подимного (з фіксацією імен) спробуємо розкрити на прикладі середньовічного Королівства Арагон. Наприкінці XV ст. тут було проведено збір подимного податку з метою фінансування армії для кампанії проти французів. Ініціатором фіскальної та воєнної акції був арагонський монарх Фердинанд Католик. Незадовго до цього, у 1493 р., він підписав у Барселоні мирний договір з французьким королем Карлом VII, результатом чого стало повернення до Арагону піренейських провінцій Русільйон та Сердань, втрачених тридцятьма роками раніше. В обмін на це, Фердинанд погодився утримувати відносно Франції нейтралітет. В останньої були грандіозні плани походу на Аппеніни та Балкани, який мав завершитися захопленням Стамбула. Однак антиосманський характер майбутньої кампанії був лише ширмою. Насправді французького короля цікавив трон Неаполітанського королівства, претензії на який він оголосив у 1494 р. Вже на початку наступного року Карл разом з військом перетнув кордон королівства. Місцевий монарх Фернандо II втік до Сицилії (яка перебувала під контролем Арагону), де попросив допомоги у свого родича, Фердинанда Католика. Останній не бажав посилення Франції в Середземномор’ї. Під приводом французької загрози він звернувся до кортесів з вимогою негайного формування чотиритисячного воєнного контингенту і його відправки до Неаполя.

Для фінансування кампанії було оголошено збір податку з кожного диму чи “вогнища”. Останнім називалася “сукупність людей, які живуть в одному будинку” (“*el conjunto de aquellas personas que habitan una misma casa*”). Територія королівства була розділена на 12 фіскальних округів –

собреколлід (очолованих намісниками – собреколлідорами): Аїнса (Aínsa), Альканьїз (Alcañiz), Барвастро (Barbastro), Дарока (Daroca), Калатаюд (Calatayud), Монтальбан (Montalbán), Рівагорса (Ribagorza), Сарагоса (Zaragoza), Тарасона (Tarazona), Тервел (Tergel), Уеска (Huesca), Хака (Jaca). В честь адміністративного центру останньої собреколліди була названа місцева монета – хакський золотий суельдо (солід), який налічував 12 дінеро (динарів). Ними місцеве населення і розплачувалося при зборі податку: з кожного малого населеного пункту (до 99 димів) стягувалося по 13 хакських суельдо, з великих сіл (понад 100 димів) – 16 суельдо, з міст – 21 суельдо.

Збір податку вівся спеціальними комісарами, підпорядкованими собреколлідорам. Разом з комісарами до населених пунктів відправлялися писарі, а до особливо проблемних – ще й військові загони. Окрім кількості димів, у реєстрах зазначалися імена місцевого священика, судді, кожного очільника домогосподарства (за винятком вдів, які найчастіше записувалися як *viuda de...* чи *madre de...*). Платили податок в тому числі представники духовенства, однак у меншому розмірі. В цьому випадку одним димом вважався цілий монастир. Часто в документах поруч з іменами фіксувалися професії платників.

Цікавими є подимні реєстри для вивчення етнічного різноманіття регіону. Попри те, що єврейське населення не оподатковувалося (місцеві юдеї змушені були покинути територію королівства після видання Альгамбрського едикту 31 березня 1492 р., хоча за три роки вони не могли повністю залишити Арагон), масово фіксуються згадки про місцевих арабів. В окремих місцевостях вони домінували абсолютно. Слід, однак, зауважити, що, на відміну від гранадських і валенсійських, місцеві араби в основній масі прийняли християнство (тобто стали морисками), забули рідну мову і лише їх імена вказували на арабське походження.

Згідно з результатами фіскальної акції, загалом в Арагоні було зафіксовано 51 056 димів. За їх числом у кожній собреколліді можна приблизно оцінити густоту населення у різних частинах королівства, яка не надто сильно відрізнялася від сучасної. Найзаселенішою була центральна частина монархії в долині ріки Ебро. На її березі розташована і столиця Арагону – Сарагоса, яка була центром найзаселенішої собреколліди (9069 димів, або майже 18% населення королівства). Тут проживала і основна маса арабського населення королівства, що віддавна займалося зрошувальним рільництвом. Найменш замешкуваними були собреколліди на північній околиці, розташовані в Піренеях (Аїнса, Рівагорса, Хака – 1483, 2662, 2762 дими відповідно), а також собреколліда Тервел на крайньому півдні, серед гір Іберійського масиву (2720 димів).

Таким чином, матеріали податкової акції 1495 р. є цінним джерелом для вивчення кількісного та етнічного складу мешканців Арагонського королівства на зламі середньовіччя та раннього Нового часу. Попри ігнорування комісарами єврейського населення, яке, незважаючи на Альгамбр-

ський едикт, ще не покинуло повністю Іберійський півострів, у джерелі зафіксовані арабські мешканці регіону. Останні хоч і не домінували, складали все ж значну частину населення Арагону. Надалі, з виданням Прагматичних едиктів, вони зазнавали постійних утисків (а то й прямих репресій з боку інквізиції). Відтак, за рахунок асиміляції та еміграції ця етнічна спільнота (а окремою конфесійною групою в Арагоні вона фактично перестала бути ще задовго до акції 1495 р.) з часом зникла.

ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ: ЛИТОВСЬКО-РУСЬКІ СЮЖЕТИ XV–XVI ст.

Ковальова Світлана Григорівна

*Чорноморський національний університет імені Петра Могили
(м. Миколаїв)*

Оподаткування було важливою функцією держави на всіх етапах її існування, тож дослідження його особливостей на різних історичних етапах становить інтерес для історико-правової науки. У цій розвідці висвітлено деякі причини та характер правопорушень у сфері оподаткування на українських землях Великого князівства Литовського у XV–XVI ст.

Однією з важливих причин були вади правового регулювання стягування податків у державі. За справедливим визначенням О. Дячка, нормативні приписи врегульовували лише загальні питання оподаткування, а кожний конкретний випадок регулювався актами індивідуально-правового характеру. Наслідком стала поява низки колізійних норм, що надавало збирачам податків можливість “маневрування” з метою особистої наживи.

Зростанню злочинності у сфері стягнення податків і мит сприяла податкова та митна політика литовських господарів (монархів): з кінця XV ст. у Великому князівстві Литовському практикувалася передача управління волостями або право здійснювати певну діяльність, монополія на яку належала державі, відкупникам. Особи, котрі сплачували великому князю відразу суму, яку передбачалося отримати від тієї чи іншої діяльності (наприклад, винокуріння, торгівлі міцними напоями, збирання певного конкретного податку), фактично купували собі право впродовж встановленого строку здійснювати таку діяльність; влада практично не втручалася у процес реалізації своїх повноважень відкупниками, тож для останніх відкривався необмежений простір для зловживань.

Отримуючи привілеї, окремі регіони обумовлювали заходи, які б мінімізували можливість вчинення службових злочинів, у тому числі збиранню податків, посадовими особами. Нерідко єдиним способом запобігти зловживанням було домогтися призначення на посаду особи, якій довіряло місцеве населення. У привілеї, який отримала Полоцька земля,

було вказано: "... намъ, г(о)с(по)д(а)ру, давати намъ воеводу нашого полочаномъ по их воли, а который будетъ воевода нашъ нелюбъ, и намъ имъ воеводу нашого дати по их воли". Інших важелів впливу населення на практику збирання податків та мит, а відтак і на випадки правопорушень у цій сфері, не існувало. Загостренню ситуації сприяла політика монархів, для яких пріоритетним було отримання прибутків від митних надходжень, а не дотримання законності з боку митників. Тож у конфліктах між останніми та населенням господарі брали сторону митників. 8 червня 1558 р. великий князь Зигмунт II Август спеціальним листом зазначив, що "... мытник и поборца, albo арендаръ, хто бы одно колвек яким пожитком скарбу нашого шафовал, водле постановеня нашого, не повинен ни пердиким иным, толко перед нами, господарем, або паном подскарбием земским, або теж, кому быхмо мы злецыли, становитися и отказовати...". Привілейована підсудність фактично означала безкарність митників і відкривала їм шлях до зловживань.

Як приклад наслідків політики господарів щодо відкупників та орендарів мит і монополій, укажемо, що у 1586 р. представник Київської слободи Роман Овсяний від імені громади і себе особисто подав скаргу до Житомирського гродського суду на дії княгині Матушової Воронєцької, чий чоловік був намісником київського воеводи князя Костянтина Костянтиновича Острозького. Князі Острозький і Воронєцький орендували у короля право виготовлення міцних напоїв, яке надавало значні прибутки. Однак і київські містяни, за привілеєм на магдебурзьке право та умовами заселення слободи, отримали право на вироблення горілки, пива та вина. Князі, будучи адміністрацією Києва, заборонили містянам реалізувати їхні законні інтереси, звелівши припинити діяльність шинків та торгівлю спиртними напоями. Містяни не підкорилися. Тоді княгиня Воронєцька, "не ведати чи з розказаня его милости княжати воеводи Киевского, або ли пак з домыслу своего", звеліла своїм слугам розгромити шинки та пограбувати домівки містян. Протести містян і вимоги до київського суду засвідчити факти незаконного пограбування та ув'язнення змусили возного Томка Хомича зізнатися, що він не хоче вступати у конфлікт з князями. Найактивніших протестувальників було ув'язнено. Тож Роман Овсяний, не маючи змоги скаржитись королю, звернувся до житомирського суду, який не був залежним від київської адміністрації. Скарга була прийнята, оскільки подавалася на дії княгині, котра офіційно не була орендарем права виготовлення міцних напоїв. Подальший перебіг подій невідомий, але поведінка членів київського суду красномовно ілюструє "розстановку сил" у цій ситуації.

Властива феодальному ладу невпорядкованість юридик зберігала актуальність і у ранньомодерний час. Це спричиняло випадки паралельного існування декількох претендентів на стягування податків. У 1516 р. Віленський митрополит судився з князями Чорторийськими за право стягувати податки з ганевицьких зем'ян. Зрозуміло, що зверненню до суду передувало стягування податків обома сторонами.

Додатковим чинником зростання кількості правопорушень у сфері оподаткування було те, що самі литовські господарі вдавалися до доволіного збільшення податків у випадках, коли потребували додаткових коштів. Так, на початку 10-х рр. XVI ст. господарські люди скаржилися на десятника Товтя Монвиловича за те, що він стягував з них додатковий податок. Десятник відповів, що цей податок – мізлево – був упроваджений за розпорядженням самого великого князя. На підставі пред'явлених листів судді звільнили десятника від відповідальності та звеліли селянам надалі сплачувати мізлево.

Тож правопорушення у сфері оподаткування у Великому князівстві Литовському XV–XVI ст. значною мірою спричинялися недосконалим податковим законодавством та політикою господарів.

СОВРЕМЕННЫЕ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ВОПРОСА “ОСМАНСКОЙ ТОРГОВОЙ МОНОПОЛИИ” НА ВНЕШНЮЮ ТОРГОВЛЮ РУМЫНСКИХ КНЯЖЕСТВ

Арапу Валентин Васильевич

Институт культурного наследия (г. Кишинёв)

В современной румынской историографии обсуждается один из сложившихся стереотипов по поводу вопроса “османской торговой монополии” на внешнюю торговлю Румынских княжеств. Существует две противоположные точки зрения. Первая концепция является традиционной, представители которой, историки – Н. Йорга, А. Д. Ксенопол, П. С. Аурелиан, Т. Бэлан – и экономисты, исследующие историю экономики, – М. Мурешан, Д. Мурешан, Н. Сутэ, Г. Дрэган, С. Сутэ-Сележан, Ф. Пацак – утверждают, что во второй половине XVI в. было установлено “то что в специализированной литературе обозначено таким понятием как османская монополия на внешнюю торговлю Румынских княжеств”. В дальнейшем “османская монополия на внешнюю торговлю Валахии и Молдовы была строгой”, ограничивая тем самым потенциальные поставки товаров.

Ф. Пацак считает, что Порта осуществляла “экономическую квази-монополию” над Румынскими княжествами. Однако, автор признаёт, что “турецкая монополия не всегда осуществлялось так строго, исключение составляли целый ряд товаров, которые свободно могли продаваться на внешнем рынке трех княжеств” (наряду с княжествами Молдовы и Валахии автор обозначил и Трансильванию). На протяжении XVII в. экспорт Румынских княжеств направлялся в основном “в Константинополь и южно-дунайские земли”, будучи затруднён тем самым товарообмен с соседними странами. Для второй половины XVIII в. характерно “ужесточение османской монополии на внешнюю торговлю Молдавского княжества”.

Ряд авторов подчёркивали, что в XVIII в. османское господство в Румынских княжествах усугублялось политикой господарей фанариотов. Р. Росетти отмечал, что “чрезмерные денежные поборы превратили грабёж в основу всей системы управления государством”. Д. З. Фурникэ писал что восемнадцатое столетие представляло собой “самую обременительную экономическую тиранию турок над нами”, из-за своих территориальных потерь, Порта должна была возместить свои материальные потребности за счёт Румынских княжествах посредством их “жесточкой и нечеловеческой эксплуатации”.

Историки Н. Чиокан, Б. Мурджеску, Д. Драгнев и Фл. Ницу разработали вторую концепцию исследуемой проблемы. Н. Чиокан изучил вопрос развития торговли Молдавского княжества в XVII в., придя к выводу что “турецкая монополия на торговлю Молдовы не распространялась равномерно на протяжении всего этого периода и никогда эта монополия не была абсолютной”, ввиду того что ресурсы страны вполне позволяли, чтобы производимые товары продавались “и на других рынках помимо южно-дунайского”.

Б. Мурджеску опровергает концепцию “османской торговой монополии” и сложившийся в историографии стереотип о том, что Румынские княжества были “житницей” (*grânarul*) Порты. Автор утверждает, что не существовало никакой монополии, Порта “прибегала лишь к монополизирующим мерам лишь тогда, когда была благоприятна европейская экономическая конъюнктура”, в частности такая ситуация бала характерна для второй половины XVIII в. вплоть до 1820 года. Притягательность европейского рынка для румынских товаров представляла определённые риски для османского рынка, выражаемые гипотетически ростом цен, ущемлением доходов турецких купцов и появлением сложностей в обеспечение продовольствием* Константинополя. В данных условиях Порта приняла ряд энергичных, “типично анти-циклических” мер, однако результат оказался весьма скромным.

Изложив свои аргументы, Б. Мурджеску признаёт, что его концепция “содержит скрытый изъян: недостаточное изучение флуктуаций экономической конъюнктуры в Османской империи”. Данный недостаток можно исправить посредством исследования вопросов цен и ценообразования, денежного обращения и монетарного курса обмена в Османской империи и в Румынских княжествах.

По поводу сложившегося ранее мнения о том, что Молдова и Валахия были основными поставщиками зерна в Константинополь, выполняя роль “житницы султанов” (*Chelarul sultanilor*), Б. Мурджеску утверждает, что

* В перечне обеспечения Константинополя продовольствием на первом месте было зерно. Также Румынские княжества были обязаны поставлять мёд, овец и бараний жир. Гораздо реже поставляли ячмень и просо. Объём поставок продовольствия ко двору султана возрастал во время войн и природных катаклизмов.

вклад Румынских княжеств в обеспечении Константинополя был намного скромнее, составляя по нарастающей на протяжении XVI–XVIII вв. “от ниже 10% до максимума в 20%” от общих потребностей зерна в османской столице.

Б. Мурджеску подчёркивает, что концепция “османской торговой монополии” сложилась не без участия политического фактора. В послевоенные годы, в условиях тоталитарного коммунистического режима, были обозначены приоритеты, согласно которым развитие капиталистических отношений в Молдове и Валахии нужно было связывать с внутренним развитием княжеств и с внешним “стимулом” в результате заключения Кючук-Кайнарджийского мирного договора (1774 г.). Основным постулатом историографии тех лет стало выделение “роли России в ограничении османской торговой монополии”. Подчёркивая “исключительную” роль России, историки – А. Оцетя, А. Виану, Т. Йонеску, М.-М. Александреску-Дерска Булгару – были обязаны “признать заведомо о существовании строгой монополии до 1774 г.” со стороны Порты.

Резюмируя, отмечаем, что концепция Б. Мурджеску оригинальна и обоснована. Некоторые утверждения автора нуждаются в дополнительных исследованиях неизданных до сих пор документов турецких архивов. Более точную картину экономических и финансовых обязанностей Румынских княжеств по отношению к Порте можно воссоздать посредством изучения вопросов уровня коррупции, уклонения от уплаты налогов, таможенных махинаций и контрабанды. В этом направлении исследований отметим, что И. Бурлаку в 2014 г. опубликовал весьма оригинальную монографию, посвящённую роли взяток (*rişvet*) в отношениях между Румынскими княжествами и Портой.

ЄВРЕЙСЬКА КОНКУРЕНЦІЯ В КРАВЕЦЬКОМУ РЕМЕСЛІ У ЛЬВОВІ XVI–XVIII ст.

Паславська Наталія Орестівна

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України, Львівське відділення (м. Львів)*

Кравецьке ремесло було привабливою галуззю виробництва для львівських євреїв – передовсім через попит на продукцію, що невпинно зростав із збільшенням населення міста. Привілеї та статuti кравецької корпорації, як і інших ремісничих організацій, забороняли євреям ремісничувати. Проте представники цієї національної громади здавна займалися кравецтвом, що було зумовлено практичною необхідністю, пов’язаною з їхніми релігійними переконаннями (мали носити вовняний одяг, прошитий конопляними нитками). Але єврейські кравці, керуючись комерційними мотивами, виходили за межі потреб своєї спільноти. Тому власне для

кравецької корпорації євреї становили загрозу, коли самостійно, попри всі заборони, кравцювали, коли фінансово підтримували нецехових ремісників (партачів), посилюючи їхню конкурентоспроможність, коли скуповували та продавали одяг місцевих кравців, а також коли торгували привізним товаром. У результаті такої своєї активності євреї прирівнювалися до партачів, а кравецький цех був змушений всіляко захищати свою монополію від них.

9 квітня 1543 р. у Кракові Сигізмунд I видав декрет, присвячений непорозумінню з євреями. Так, цехові майстри-кравці, а також кушніри поскаржилися королю на львівських і приїжджих євреїв та інших партачів, що займаються пошиттям та продажем жупанів. Монарх виніс рішення на користь позивачів, зобов'язавши своїх урядників та міських чиновників затримувати осіб, котрі порушують його постанову, конфісковувати їхні товари, половина з яких мала відійти до королівського скарбу, а друга половина – на потреби згаданих цехів. У двох привілеях Сигізмунда II Августа (Люблін, 29 квітня 1569 р.; Варшава, 11 червня 1570 р.) підтверджується розпорядження Сигізмунда I.

У 1601 р. кравецький цех, готуючи для конфірмації райцями та королем Сигізмундом III своїх привілеїв, знову просить захисту у боротьбі з львівськими євреями. Однак дійшло до того, що ця національна громада організувала власний кравецький цех у 1627 р., яким керував передміський єврей Шимон, а помічниками в них працювали челядники з міської ремісничої корпорації. Таким чином, у Львові паралельно із міським кравецьким цехом функціонувала аналогічна єврейська інституція, котра готувала робочі кадри і мала легальні підстави для діяльності та торгівлі своїми товарами.

Отримавши серйозного конкурента, кравецька корпорація постійно вела з ним економічну боротьбу. У привілеї Владислава IV від 1634 р. подано застереження щодо відносин з євреями: заборонялося купувати в них сукно та краяти для них одяг, а також приносити готовий виріб до їхніх будинків (майстерень). Можлива співпраця каралася з боку цеху в розмірі одного безміна воску (3,3 кг) та “карою панів райців”. Однак, чи то санкції не були дієвими, чи вигода від кравецтва була надто великою, але львівські євреї продовжували шити та продавати одяг.

Особливо відчутною стала єврейська конкуренція в ремеслі у другій половині XVII ст., про що свідчать документальні джерела. Король Ян Казимир 31 серпня 1660 р. у Самборі, на прохання львівського кравецького цеху, заборонив євреям, а також іншим ремісникам, котрі не входили до братства, виготовляти й продавати одягу у Львові та інших містах і селах під загрозою арешту з конфіскацією товару. Згодом уже єврейські кравці подали скаргу на цехових, і, як підсумок, Ян Казимир 16 травня 1663 р. у Львові видав компромісний привілей, за яким євреї могли торгувати тільки ношеним одягом, а пошиття та продавання нового залишалось привілеєм цеховиків. Обидва документи короля були повністю підтвержені його

наступником Михайлом Вишневецьким 26 жовтня 1671 р. у Львові, та проблеми це не вирішило.

Попри постійну конфронтацію між цеховими кравцями та євреями, доходило до парадоксальних випадків. Не лише євреї наймали католицьку чи православну челядь, але й цехові майстри використовували як помічників єврейських хлопців. 10 червня 1765 р. єврейський кравецький цех в особі свого патрона Мошка Левковича Ландиша вніс скаргу до підвояводського суду на Абрама Міхлевича, який порушує цеховий порядок, працюючи в міських майстернях.

Кількість кравців-євреїв невинно зростала, і вже станом на 1706 р. у місті та на передмістях працювало 50 осіб, тоді як цехових майстрів-кравців нараховувалося 40. Сукупно ж на початку XVIII ст. налічувалося понад 200 єврейських ремісників проти 118 інонаціональних представників (цеховиків) тільки семи спеціальностей (бляхарі, золотарі, різники, перукарі, пекарі білого хліба, позументники та кравці). Такий перехід ремісництва в єврейські руки негативно відображався на обороноспроможності міста, адже саме міщани-ремісники захищали вежі під час ворожих нападів, закупували провіант та амуніцію.

Натомість прихід єврейського капіталу в кравецьке ремесло став дієвим каталізатором і для цехового виробництва. Так, було нерозумно ігнорувати потужний грошовий потік, контрольований єврейськими купцями й банкірами, тому цеховики знаходили різні шляхи співпраці. Основною її формою була позичкова практика. Євреї давали найдешевші кредити – 5%, хоча й не на тривалий строк. Добрі взаємини налагоджувалися у кравців з євреями тоді, коли справа стосувалася закупівлі сировини. Щоправда, виникала проблема зі статутними положеннями, оскільки такими закупівельними операціями можна було займатися тільки спільно з цехом та з відома цехмістрів. Гуртова закупівля мала переваги, бо здешевлювала сировину, але її не завжди вистачало та й розподіл між майстрами не був рівномірним. Біднішим кравцям дозволялося брати тканини в борг і під заставу свого товару або в рахунок кредиту віддавати євреям свої вироби за зниженими цінами. Натомість багатші майстри могли об'єднуватися між собою і, не зважаючи на корпоративні правила, закупувати сировину для свого вжитку. Такі угоди часто збільшували вартість товару для інших кравців.

Отож єврейська конкуренція в ремеслі становила потужну загрозу для кравецької корпорації. Цехові ремісники всіляко намагалися в правовій площині ліквідувати перешкоду, неодноразово звертаючись до королівської влади. Та попри підтвердження своєї монополії на пошиття одягу, вони не зуміли здолати єврейських конкурентів. Навіть більше, євреї змогли організувати власний цех на передмісті, а також узалежнити цеховиків своїм капіталом та продажем сировини.

ТОРГІВЛЯ У ТЕРМІНАХ І ФАКТАХ У КНИЗІ № 270 ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ

Блануца Андрій Васильович
Інститут історії України НАН України (м. Київ)

Книга Литовської метрики № 270, що зберігається в однойменному фонді Російського державного архіву давніх актів (ф. 389, оп. 1, од. зб. 270), містить 38 документів різного характеру. Нашу увагу привернув лист-інструкція великого князя литовського і короля польського Сигізмунда I Августа послам на Вальний сейм Речі Посполитої 1572 р., направлений з королівської канцелярії у всі повіти ВКЛ 1 листопада 1571 р. Інструкція містить “науку короля” усім майбутнім послам щодо особливостей роботи сейму та питань, які виносяться на його розгляд.

Окремий блок питань, винесених на розгляд майбутнього сейму, стосувався економіки держави. Мали бути розглянуті нові тарифи торгових мит у портових містах Речі Посполитої, а також запроваджені жорсткі заходи щодо боротьби із фальшивомонетниками: “Монета, ижъ за тымъ зъедноченьемъ Коруны Полское з Великим кн(я)зствомъ Литовскимъ, маеть быти однако роблена. О той вжо потреба певное постановенье вчинити, жебы тотъ артыкуль о монете, который есть все Речи Посполитой потребный и пожиточный, далей ся не отъкладаль. Кгды жъ для того отъкладу по розность подлое мынцьи чужоземское, которое велми много до панства его королевское м(и)л(о)сти внесено, великую шкоду везьде подыймуютъ, а меновите яко ваша м(и)л(о)сть обыватели Великого кн(я)зства Литовского, маючи свою добрую старую мынцьу, ижъ се около нее до того часу жадное постановенье не стало. Кгды тутъ до Коруны приеждчаєте, не могучы своее мынцьи водлугъ ее ваги, одно за полскую удавати, много на томъ шкодуєте. Про то яко о поровнанье с тое мынцьи литовское, жебы вси ваша м(и)л(о)сть обыватели Великого кн(я)зства Литовского на ней не тратили, такъ тежъ окованю новое однакое мынцьи, безъ далшого отъкладу слушне мает ся на томъ сойме постановити и з анамою всихъ становъ оказати откол бы ся сребро набытье новое монеты достати и доложити много”.

Відзначимо, що терімн “торги” зустрічається у 17 документах книги, “рынки” – 1, “пошлина” – 1, “личба” – 1, “монета” – 1, “пенязи” – 1, “купецтво” – 1, “доходи” – 1, “порты” – 3, “податки” – 3.

ЗАЛИШЕНЦІ-БОРЖНИКИ: ВПЛИВ ДЕМОГРАФІЧНОЇ КРИЗИ НА ФІСКАЛЬНІ ПОКАЗНИКИ КОВЕЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Крішан Акаш Шубанович
Акціонерне товариство “Фармак” (м. Київ)

Збройні конфлікти супроводжують нашу історію повсякчас. І, зазвичай, найчастіше саме вони, а не сили природи, руйнують або ж призводять до занепаду найбільших центрів людського прогресу – міст. І неодноразово трапляється так, що воєнне лихоліття за порівняно невеликий проміжок часу перекреслює надбання десятиліть. Чимало малих і великих міст, які не змогли відродитися внаслідок руйнацій, спричинених військовими діями. Втім, мале місто Ковель на Волині Ранньомодерного часу змогло вистояти і не зникнути у вирі соціального лихоліття під час подій Хмельниччини. Вплив основного з наслідків воєнної руйнації – демографічної кризи, на фіскальні показники цього урбаністичного центру у другій половині XVII ст. ми й проаналізуємо.

Чисельність мешканців Ковеля в досліджуваній час була суттєво меншою порівняно з довоєнним періодом. Так, за нашими підрахунками, населення міста на зламі XVI–XVII ст. становило приблизно 2000–2100 осіб (бл. 400 господарств – т. з. “димів”). Тут і далі при вирахуванні чисельності населення ми користувалися методом, запропонованим таким авторитетним дослідником як О. Баранович, котрий припускав, що в одному господарстві (димі) протягом Ранньомодерного часу могло проживати близько 5 осіб.

Як бачимо, попри те, що Ковель не знаходився в епіцентрі ведення бойових дій, спустошення він таки не уник. На зменшення чисельності його населення вплинуло також покозачення частини жителів. Ще одним дестабілізуючим фактором, що міг призвести до бажання залишити місто, були грабжницькі постої коронних підрозділів. На початку 50-х рр. XVII ст. волинська шляхта неодноразово, посилаючи своїх представників на сейми, вимагала від королівської влади негайного виведення військових гарнізонів з міст, зважаючи на численні випадки свавілля жовнірів. Потрібно підкреслити, що і в сусідніх містечках, які належали до староства, – Миляновичах та Вижві – втрати (у димах) були відповідними. Так, наприклад, на літо 1649 р. у самому Ковелі нараховувалося 155 християнських і 156 єврейських порожніх (незаселених) димів, а у Миляновичах і Вижві, відповідно, – 46 та 76 незаселені міські господарства. Загалом же у ковельському старостві протягом 1648–1649 рр. з 1317 димів 482 стали пустками.

Наступні воєнні роки не принесли Ковелю нічого доброго. Хоча козацькі, татарські і коронні війська щоразу оминали місто, чисельність його жителів і надалі невпинно падала: у 1650 р. – бл. 750 осіб (148 “димів”-господарств), 1651 р. – 500 (100 димів), а 1652–1654 рр. – 400 (80 димів).

Повільна відбудова Ковеля почалася тільки після припинення бойових дій. У 1675 р., через півтора десятиліття по тому, як на Волині відгриміли останні постріли, місто нараховувало всього 700 жителів (140 димів), причому 30 домогосподарств з цього числа знаходилися на ринковій площі. Для порівняння: в цей же час у сусідньому Ратні нараховувалася така ж кількість осілих (заселених) міських господарств (140). Отже, протягом другої половини XVII ст. Ковель можна було віднести до категорії малих міст або містечок відповідно до методів, запропонованих вітчизняними дослідниками XX ст. для класифікації міських поселень у Ранньомодерний час. Так, Іван Крип'якевич виділяв дві категорії міст за кількістю домогосподарств:

- міста (понад 500 домогосподарств);
- містечка (до 500 домогосподарств).

А Петро Сас поділяє міські поселення на три групи:

- малі міста (до 200 домогосподарств);
- середні міста (від 200 до 700 домогосподарств);
- великі міста (понад 700 домогосподарств).

Відчутні втрати серед населення Ковеля у роки Хмельниччини призвели до того, що протягом 1660–1680-х рр. королівські урядники разом із призначеними громадою поборцями не змогли отримати з оподаткованого міського населення усю суму податків, а саме “поголовного” (індивідуального тарифу від кожного міського домогосподарства) та “гиберни” (спеціальний податок на утримання коронного війська у Речі Посполитій). Так, на початку січня 1679 р. з громади Ковеля мало бути стягнуто 420 злотих “поголовного” податку, а було сплачено лише 303 злотих. Подібна ситуація склалася і зі сплатою “гиберни” у 1678 р., коли замість визначених 1908 злотих поборці змогли стягнути лише 1089, причому, як вказано у тогочасних джерелах, ще 820 злотих було віддано “на міські потреби”.

Водночас нормалізація мирного життя на волинських теренах, які і надалі залишилися у складі Речі Посполитої, сприяла тому, що місцеві урбаністичні осередки почали відроджуватися за рахунок збільшення кількості населення. Подібна тенденція простежується до кінця XVII ст. і переконливо свідчить про сприятливий період “повоєнної відбудови” міст, зокрема Ковеля: у 1682 р. у місті вже проживало 725 осіб (145 димів), а в 1693-му чисельність населення сягнула позначки у понад 1000 городян (220 димів). Ще раніше перед тим – у 1681 р. – з населення Ковеля (християн і євреїв) було зібрано чиншу на суму 1618 злотих. Враховуючи інші види податків, сплачених міщанами на користь короля, можемо стверджувати, що того року Ковель “збагатив” королівську скарбницю на понад 8000 злотих. Подібна позитивна тенденція не могла не позначитись на зростанні економічної потуги міської громади, яка вже на початок 80-х рр. XVII ст. змогла дати до королівської скарбниці значно більше податків, ніж впродовж 1660–1670-х рр. У наступні п'ять років соціально-економічна ситуація у місті значно покращилася, позаяк вже наприкінці

XVII ст. кількість господарств у Ковелі зросла до 240 (бл. 1200 осіб). Ця позитивна динаміка свідчить про те, що місто, незважаючи на буремні роки Хмельниччини, змогло “відродитися” і надалі залишатися одним із урбаністичних центрів повосенної Волині. Відповідно королівська скарбниця знову поповнювалася за рахунок ковельчан-залишенців, які не полишили рідні терени і стали тим самим рушієм, який сприяв подальшому розвитку міста попри значні руйнації в середині XVII ст.

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ БОГОСЛУЖБОВИХ КНИГ УКРАЇНСЬКИХ БРАТСТВ СЕРЕД СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ ГАБСБУРЗЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ

Фйольдварі Шандор
*Дебреценський Університет (м. Дебрецен),
Академі Наук (м. Будапешт)*

Пам'яті академіка Ярослава Дмитровича Ісасвича

Предметом нашої доповіді є торгівля книгами, надрукованими кирилицею в Польсько-Литовській державі (Речі Посполитій), серед слов'янських народів, які проживали в Габсбурзькій монархії (головним чином в Угорському королівстві). Йдеться лише про слов'янські народи візантійського обряду, тобто про православних сербів, а також про візантійсько-католицьких русинів-українців, об'єднаних з Римом (їх називають карпато-українцями). З іншого боку, богослужбовими книгами кириличного письма користувалися і румуни, які, звичайно, не були слов'янським народом. Їх книготоргівля не може розглядатися в рамках даної доповіді, проте вона має бути згаданою (в “короткому екскурсі”) у зв'язке з українською книготоргівлею. Петро Могила послав багато книг православним румунам у XVII ст. Ми ж досліджуємо історію культури XVII–XVIII ст. слов'янських народів Угорського королівства, які багато богослужбових книг імпортували з українських друкарень.

Тут потрібно показати історію досліджень стародруків кириличного шрифту в Угорщині. Перший період пов'язаний з ім'ям Антонія Годинки. Він зберігав багато рукописних джерел з історії мукачівської греко-католицької єпархії та порушив питання, звідки привозилися службові книги й за яку ціну. Щодо останнього, Годинка слушно наголошував, що, наприклад, один Службеник коштував, як дві корови, а середній дохід простого приходського священика на рік дорівнював ціні однієї корови. Але щодо походження книг Годинка робив суттєву помилку, коли писав, що найбільше книг привозилося з Московської Росії. Як могли б купувати книги у давньої Московської Царської Росії ці бідні закарпатські греко-католицькі приходи? Сучасні досліджені показують, що переважно вони імпортували *українські* книги.

Другий період досліджень стародруків кириличного шрифту в Угорщині пов'язаний з ім'ям пані Естер Ойтозі. Вона реконструювала знищені комуністами бібліотеки, як, наприклад, книжковий фонд маріяповчанських василіян та інші. Вона зробила анотації й опис книг на сучасному міжнародному рівні, співпрацювала з академіком Я. Ісаєвичем та іншими й дійшла висновку, що 80% стародруків, які зберігалися в Угорщині, привозилися з українських друкарень. Бо закарпатські українці-русини проживали у найбіднішій частині Угорського королівства, вони важко могли себе забезпечувати найнеобхіднішими богослужбовими книгами. У середині XVIII ст. їхній греко-католицький єпископ Мануїл Ольшавський написав звіт до Риму про конфесійне становище Мукачівського греко-католицького єпископства. У ньому підкреслюється: *“Liturgiales, Rituales et Doctrinales libri in vernacula lingua, defectu typographiae Ruthenicae et Valachicae in Regno Hungariae, quod est maximum detrimentum, ex Regno Poloniae, charissimo pretio procurantur”*, – тобто: “Книги літургійного, богослужбового та богословського характеру “народною мовою” – через відсутність друкарні української та румунської в Угорському королівстві (що найбільша шкода) – з Польського королівства, **за дорого ціну привозяться**” (підкреслення моє. – Ш. Ф.)

Після Естер Ойтозі продовжив ці дослідження її найближчий учень Шандор Фйольдварі. Були описані кириличні фонди в римо-католицьких бібліотеках, чим Ойтозі не займалася. Поки закарпатські українці-русини не були в змозі підтримати функціонування своїх семінарій, то в римо-католицьких семінаріях навчалося багато греко-католицьких семінаристів. Дослідження показали, що в цих римо-католицьких семінаріях були можливості для вивчання візантійської літургії й церковнослов'янської мови, насамперед у м. Егер (на північній Угорщині). Там службові книги купував римо-католицький єпископ Естерхазі в уніатського митрополита зі Львова. Архівні джерела свідчать, що за книги він заплатив червоним угорським вином, знаменитим товаром з Угорщини у польських землях.

Що стосується сербів, то вони зберігали православ'я й імпортували свої киги з українських друкарень, що показано, з одного боку, у працях Я. Ісаєвича, з іншого боку, засвідчують маргіналії (покрайні записи) в сербських книгах. Щодо стилю українських видань: вони були “модерного” характеру, навіть у рамках службових книг. Як показав акад. Я. Ісаєвич, у перед- та післямовях, а також у гравюрах відчутні впливи польського барокко. Він зазначив, що в архівних джерелах є свідчення, що серби не тільки купували книги, а й забезпечували пожертвами братства. Про це також згадував відомий сербський історик Міта Костиц (Костић) у першій половині XX ст. Про розповсюдження книг Костиц захистив докторську дисертацію у Віденському університеті на початку XX ст., потім він опублікував монографію про сербсько-українські контакти.

Отже, сучасні дослідження підтверджують той висновок, що розповсюдження книг з українських братських друкарень серед сербів і закар-

патських русинів-українців була важливим засобом культурних зв'язків. Унаслідок цього на православних сербів та уніатських закарпатських українців-русинів поширилися впливи польського барокко й нового релігійного мислення.

РЕЛІГІЙНО-ПРАВОВА ДОКТРИНА ІСЛАМУ В КОНТЕКСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОДАТКОВИХ ВІДНОСИН: ІСТОРИЧНА ГЕНЕЗА ТА ЗАГАЛЬНІ РИСИ

Тарановська Альона Олегівна

Донецький юридичний інститут МВС України (м. Кривий Ріг)

У юридичній науці загальноприйнятою є теза, що податки – це інструментарій, який забезпечує функціонування держави; податкова система – це одна з фундаментальних ознак державності, базис, що “живить” державний лад. Варто зазначити, що розглядаючи історичну генезу податків, концепцію оподаткування тієї чи іншої держави, маємо уявлення про рівень її цивілізаційного надбання у відповідний проміжок часу.

Питання щодо періодизації історії податкових відносин досліджувалось науковцями-правниками, зокрема, М. Кучерявенко, І. Озеровим, В. Андрущенко, Я. Лебедзевичем, В. Пушкарьовою. Теоретичні та прикладні аспекти мусульманського права висвітлювали у наукових працях видатні дослідники-правники Л. Сюкійнін, В. Лубський, В. Борис, М. Лубська. Проте саме виникнення та розвиток концепції оподаткування в контексті релігійної правової системи є не поширеним предметом пізнання вітчизняної юридичної науки, зокрема, мова йде про особливості правового регулювання податкових відносин у релігійно-правовій доктрині ісламу (наймолодшої авраамічної релігії, яка й до сьогодні суттєво впливає на врегулювання суспільних відносин у багатьох країнах Сходу).

Зважаючи на історичну генезу податкових відносин в ісламських державах, окремої уваги заслуговує концепція оподаткування в Османській імперії, оскільки для історичного розвитку держав Південно-Східної частини Європи Османська імперія відіграла особливу роль (варто згадати загарбницькі набіги турків на територію сучасної України, що залишили слід в народній пам'яті, зокрема, у народних піснях та класичній літературі того часу). Вчені-історики відзначають, що загарбницька політика Османської імперії проводилась під релігійними гаслами війни з невірними та відрізнялась особливою жорстокістю, розоренням місцевого населення та викраденнями (загальновідомий приклад Роксолани), тому Османську імперію доцільно розглядати як військову деспотію феодального типу. Феодальний устрій Османів базувався на чотирьох видах власності: державні землі (мірі), землі сім'ї султана (хасс), землі, що належали релігійним установам (вакуф), приватні землі (мульк). Варто наголосити,

що землі “хаос” взагалі не оподатковувались, це були великі та досить прибуткові земельні наділи. Крім того, із земель релігійних організацій “вакуф” також не утримувались податки, вказані наділи заборонялось будь-яким чином відчужувати (дарувати, продавати тощо), світська влада не мала жодних прав щодо цих володінь. Отже, податковими повинностями обтяжувались землі “мірі” та землі “мульк”. Необхідно додати, що, окрім грошових стягнень, передбачалась феодална рента в натуральній формі (харчові продукти, різноманітні вироби або примусова робота).

На думку вченої Дагестанського державного університету народного господарства Р. Халієвої, так звані “ісламські податки” – це різноманітні форми платежів або данина, що утримувались з населення мусульманських держав, склались в процесі арабських завоювань VII–VIII ст. н. е. з метою формування фінансової системи Халіфату, вкоренились з плином часу та не втрачають актуальності до тепер. Відомо, що ісламські податки поділялись на дві групи, а саме: ті, що збирались з вірян-мусульман (закят, ушр); та ті, що утримувались з іновірного населення, яке проживало на підкореній території (джизья, харадж).

Особливої уваги заслуговує податок “закят”, що згадується в Корані (Священна Книга мусульман) 60 разів як обов’язок віруючих мусульман. Досить часто закят називають “стовпом ісламу”. Причин цьому декілька: по-перше, той, хто заперечує існування та необхідність закяту, впадає в невіру. За допомогою сплати закяту мусульманин очищує душу: “Бери з їх майна пожертву, щоб очиститись ними та возвеличити їх. Молись за них, тому що твої молитви – спокій для них. Воістину, Аллах – Той, що слухає, та Той, що знає” (Сура 9:103). Наведений уривок з Корану найточніше відображає релігійне і духовне значення закяту, у разі несплати якого мусульманин не отримує очищення та заступницької молитви за нього від Пророка Мухаммеда перед Аллахом. У цьому полягає відмінність від іудейської цдаки та християнської десятини. По-друге, у теоретичній сутності закяту є раціонально-прикладний аспект, оскільки утримані кошти спрямовуються на допомогу нужденним, розвиток проектів, що сприяють поширенню знань про іслам та боротьбу з бідністю тощо. “Пожертви призначені для бідняків, для тих, хто їх збирає та розподіляє, для тих, чиї серця хочуть завоювати, для викупу рабів, для боржників, для видатків на шляхи Аллаха, для мандрівників” (Сура 9:60).

Спочатку під поняттям “харадж” розумілись всі податки, які сплачувало завойоване мусульманами населення, але пізніше сформувалась практика, що харадж – це земельний податок, ставка якого залежить від розміру земельного наділу, його плодючості, системи зрошення тощо.

Взагалі, ісламська податкова система формувалась таким чином, щоб максимально вирішити завдання соціального перерозподілу прибутків і задоволення державних потреб. Згодом мусульманська концепція оподаткування трансформувалась залежно від факторного середовища як зовні, так і в середині ісламських держав.

КОМЕРЦІЙНЕ СУДНОПЛАВСТВО АЗОВСЬКОГО ТА ЧОРНОГО МОРІВ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВИДАННЯ “ГОСУДАРСТВЕННАЯ ТОРГОВЛЯ В РАЗНЫХ ЕЁ ВИДАХ”

Головко Юлія Іванівна

Запорізький національний університет (м. Запоріжжя)

На початку ХІХ ст. у Російській імперії з’являється перша системна статистика зовнішньої торгівлі, яку започатковує Комерц-колегія з метою отримання даних для прогнозів та оцінки перспектив розвитку, власне, зовнішньої торгівлі. Отримані Комерц-колегією показники одразу викликали сумнів та критику від сучасників, в основному, через неможливість перевірки даних та їх певну фрагментарність, але, тим не менш, стали одним із найбільш популярних та використовуваних джерел інформації щодо обсягів та структури зовнішньої торгівлі Російської імперії на початку ХІХ ст.

Йдеться про щорічне видання Комерц-колегії “Государственная торговля в разных её видах”, започатковане 1803 р. Усього вийшло 6 випусків, які містили дані за 1802–1807 рр. Видання готувалося на матеріалах митної статистики і стосувалося переважно різноманітних кількісних характеристик зовнішньої торгівлі на різних відрізках кордону Російської імперії, зокрема на Азовському та Чорному морях. Видання складалося з 21 тематичної таблиці, серед яких було й загальне зведення стосовно комерційного судноплавства – всього одна таблиця, яка з’явилася в останніх випусках. Це відображає рівень поінформованості комерційного відомства щодо стану торгового судноплавства, адже митні установи акцентували увагу на товарах, а не на торгових суднах, тому мали у своєму розпорядженні доволі фрагментарні дані, які почасти не могли перевірити.

Згадувана таблиця мала назву “Вид торгового мореходства” і містила інформацію про приналежність та вантажопідйомність торгових суден, наявність вантажу на момент прибуття до порту та відправлення з нього. Наведені у таблиці дані свідчать, що найбільший обсяг товарів перевозили судна, які реєструвалися в азовсько-чорноморських портах під російським прапором (45% привезених та 37% вивезених товарів), царським (відповідно 22% та 30%) та турецьким (23% і 21%) прапорами. З іншого боку, найбільші за вантажопідйомністю судна приходили під британським прапором (середня вантажопідйомність – 112 ластів), іспанським (у середньому – 103 ластів), царським (109 ластів) та рагузьким (105 ластів). Найменшу вантажопідйомність мали судна під турецьким прапором – у середньому 45 ластів. Така різниця у вантажопідйомності та, по суті, кількості суден чітко відображає специфіку товарообігу з конкретними країнами, адже великі торгові судна призначалися для перевезення “вагового” товару, який вимірювався в пудах, чвертях і т.п. Приходили у 1806 р. великі торгові судна в азовсько-чорноморські порти майже

наполовину заповнені “ваговим” товаром (49% загальної вантажопідйомності), а от відправлялися заповнені на 94% вантажопідйомності саме “ваговими” товарами. Дані за наступний, 1807 р, є ще більш показовими – відповідно 18% та 95% вантажопідйомності суден було заповнено “ваговими” товарами. Фактично, великі торгові судна не так привозили товари, як приходили за “ваговими” товарами до азовсько-чорноморських портів. “Ваговий” товар, про який йдеться у даному випадку, це зернові та борошно, залізо, мотузки, канати, смола, риба, ікра, мед, сіль тощо.

“Неваговий” товар вимірювався в штуках, як, наприклад, шкіри, що продавалися на вагу та поштучно, голки, повстини, дзеркала, худоба тощо, або в аршинах, як полотна, сукна та різні матерії, тобто товар, переважно оброблений. Ця категорія товару значно поступалася в обсязі та вартості «ваговому» товару. “Неваговий” товар частіше був основним (або займав більше місце) для торгових суден невеликої або середньої вантажопідйомності, у першу чергу, суден під турецьким прапором.

Отже, експорт азовсько-чорноморських портів у 1806–1807 рр. більш ніж на 90% складався з “вагових” товарів, переважно, сировини, а от решту, близько 10%, складали товари оброблені, “невагові”. Натомість, азовсько-чорноморський імпорт чіткої структури не мав, навіть співвідношення “вагових” та “невагових” товарів є доволі відносним, хоча й з певною перевагою “невагових” товарів. Дані про торгове судноплавство Азовського та Чорного морів підтверджують експортне спрямування азовсько-чорноморської торгівлі, особливо щодо “вагових” товарів.

УКРАИНСКИЕ И РОССИЙСКИЕ КУПЦЫ И ТОВАРЫ НА ДМИТРИЕВСКОЙ ЯРМАРКЕ КИШИНЁВА В 30-ые гг. XIX ВЕКА

Томулец Валентин Николаевич

Молдавский государственный университет (г. Кишинёв)

Ввоз товаров из-за Днестра, из украинских губерний, прошёл те же этапы развития, что и вывоз бессарабских товаров: они обусловили друг друга, формируя взаимосвязанные части взаимовыгодного торгового оборота. И тот, и другой испытывали воздействие тех же, в основном, внутренних и внешних факторов. Среди факторов, благоприятствовавших ввозу украинских и “российских” товаров, – рост в России промышленного производства, особенно текстильного и металлургического, переход от мануфактуры к фабрике в 1830–1850-х годах, протекционистская политика русского правительства. К тому же украинские и российские товары пользовались большим спросом на бессарабском рынке, не встречали острой конкуренции зарубежных и местных товаров и, согласно *Правилам для торговли с Бессарабией* 17 февраля 1825 г., “привозились без свидетельств и без пошлины через все таможи, находившиеся на границе между Россией и Бессарабией”.

Способствовали увеличению ввоза и новые льготы, предоставленные российскому купечеству. Так, в январе 1826 г. Комитет министров разрешил (несмотря на запрещение *Правил для торговли с Бессарабией* 1825 г. купцам третьей гильдии торговать в Бессарабии) купцам из-за Днестра без различия гильдии провозить через Днестровские таможи и заставы “российские” товары, кроме вин и водок. Беспшлинный ввоз украинских и “российских” товаров по *Правилам для торговли с Бессарабией* 1825 г. привёл к уменьшению ввоза зарубежных промышленных товаров и увеличению доли аналогичных товаров украинского производства. Об этом, в частности, свидетельствует происхождение промышленных изделий, доставленных на Дмитриевскую ярмарку в 1831 г. (табл. 1).

Таблица 1

Место выезда купцов, прибывших на Дмитриевскую ярмарку Кишинёва в 1831 г., ассортимент и стоимость их товаров (в руб. ассигнациями)*

Место выезда	Количество купцов	Ассортимент товаров	Стоимость товаров
Владимирская губерния	25	Посуда фаянсовая, ситец, платки, холст, сапоги, кожаные изд., ножи, сахар	75835
Подольская губ.	3	Металлические изд., шелковые ткани, канаты, стекло, меха, сахар, деготь, смола	19100
Харьковская губ.	1	Посуда хрустальная, медная, чай, сахар	14000
Херсонская губ.	2	Шелковые ткани, ситец, кожаные изд.	8500
Черниговская губ.	3	Мелочные товары, деготь, смола	6900
Земля войска Донского	1	Металлические изд., полотно, вино	10500
Калужская губ.	1	Металлические изд., ситец, медные изд., бумага, чай, сахар, разные товары	32700
Тульская губ.	1	Металлические изд., ситец, медные изд., бумага, чай, сахар, разные товары	
Курская губ.	2	Металлические изд., ситец, медные изд., бумага, чай, сахар, разные товары	
Ярославская губ.	3	Металлические изд., ситец, медные изд., бумага, чай, сахар, разные товары	
Екатеринославская губ.	1	**	**
Киевская губерния	1	**	**
Запрутская Молдова	5	Шелковые ткани, бакалея, табак, вино	23000
Валахия	4	Шелковые и бумажные ткани	7000
Австрия	7	Лесной материал, аптекарские товары	17000
Венгрия	5	Шали, платки, кружева	4600

* ГАОО, Ф.1, оп. 214, д. 22, 1831, лл. 2 об., 3 об., 4 об.;

** Ассортимент и стоимость товаров привезенных на ярмарку этими купцами не известны.

Как следует из таблицы, стоимость привезенных товаров 44 украинских и российских и 21 иностранных купцов превышала 219 тыс. рублей, из них украинских и “российских” товаров – 167,5 тыс. (т.е. 76,5%), иностранных – 51,6 тыс. рублей (23,5%). Из других губерний России были доставлены преимущественно мануфактурно-промышленные товары. В описании ярмарки отмечалось, что наиболее выгодной была продажа деревянной посуды, тарелок, мисок, железных и медных изделий, отчасти пеньки или каната, вилки, фаянсовой посуды, кожаных изделий, хрустальной и стеклянной посуды, стекла. Но преобладание российских, украинских купцов и товаров ещё не было повсеместным. На торгах и базарах Кишинёва преобладали иностранные купцы. Объясняется это не только существовавшими традициями и льготами, которыми иностранные купцы пользовались в крае, но и характером торговли. Иностранцы приезжали в Кишинёв в основном в мае и летние месяцы, когда изобилие корма создавало хорошие возможности для скупки на торгах, базарах, у жителей соседних уездов скота для перегона за границу. Основная же масса украинских и российских купцов приезжала в осенние месяцы, когда кончались украинские ярмарки (особенно харьковские), а бессарабские крестьяне и помещики, закончив уборку урожая, вывозили на ярмарку продукцию своих хозяйств.

Преобладание украинских и “российских” товаров характеризовало ярмарочную торговлю промышленными изделиями и в последующие годы. На Дмитриевской ярмарке 1833 г. большинство торгующих составляли купцы из Бессарабии и других губерний, им принадлежало большинство торговых мест. Так, 13 торговцам из Владимирской губернии, продававшим хлопчатобумажные, шелковые и полунешелковые, льняные и пеньковые изделия, посуду, принадлежали 22 лавочных места; 4 торговцам из Черниговской губернии – 5 мест, 3 торговцам из Московской губернии – 4 места, одному из Волынской губернии – 1 место и 15 бессарабским – 20 мест.

Упразднение таможенной линии на Днестре, начиная с 1831 г., и увеличение ввоза промышленных товаров из украинских и других губерний привели к постепенному вытеснению с бессарабского рынка зарубежного текстиля. Из Скулянского таможенного округа сообщали, что “торг мануфактурными товарами происхождения по Скулянской таможене еще в 1832 году совершенно прекратился, а по Новоселицкой привоз европейских фабричных изделий постепенно уменьшается”. В том же году начальник Новоселицкой таможни писал, что нельзя ожидать увеличения привоза из австрийских владений, “... ибо российские изделия, коими по большей части торгуют бессарабские купцы, вытесняют первых из общего потребления”.

Растущая роль украинских и российских купцов в доставке промышленных товаров свидетельствовала об изменениях в торговле Кишинёва (табл. 2).

**Стоимость и ассортимент товаров, состав участников торговли
Кишинёва в 1833 г. (в руб. ассигнациями)***

Место выезда купцов	Количество купцов	Ассортимент товаров	Стоимость товаров
Подольская губерния	8	Меха, вина, водка, “красные” товары**, аптекарские, бакалейные	29300
Херсонская губ.	8	Вино, “красные”, бакалея, разные	110600
Волынская губ.	4	“Красные”, аптекарские, разные	58000
Орловская губ.	4	Мука, разные мануфактурные	28000
Харьковская губ.	1	“Красные”	50000
Таврическая губ.	1	“Красные”	10000
Владимирская губ.	2	“Красные”	2500
Османская империя	39	Сапоги, оружие, свечи, вина, водка, мука, кофе, фураж, бакалея, красные”	59950
Австрийская империя	10	Сапоги, вина, водка, металлические, “красные”, бакалея	39500
Запрутская Молдова	8	Свечи, вина, водка, фураж, “красные”	14700
Сербия	1	Свечи	5000
Англия	1	Вина, водка	2000
Неизвестные иностр.	1	“Красные”	400
Уезды Бессарабии	4	Сапоги, вина, свечи	8000

* НАРМ, Ф. 75, оп. 1, д. 599, лл. 12–20.

** “Красные” товары – хлопчатобумажные, шерстяные, льняные и шелковые ткани русских и украинских фабрик.

Согласно таблице, уменьшилась численность и торговый оборот иностранного купечества. В 1833 г. 60 иностранных торговцев привезли в Кишинёв товаров на сумму 121,6 тыс. рублей, а 28 украинских и “российских” купцов – на сумму 288,4 тыс. рублей. Более половины товаров (на 250 тыс. руб.) принадлежала купцу второй гильдии В. Заславскому из Житомира, купцам третьей гильдии Н. Нефедову из Харькова и С. Мельканову из Григориополя.

Особенно упрочились позиции украинского купечества в Бессарабии после введения гильдейской реформы 26 сентября 1830 г., предоставившей купцам торговые льготы. В течение 4-х лет (1831–1834 гг.) для ведения в Кишинёве торговли выходцам из других губерний было выдано 77 торговых свидетельств, в том числе Херсонской губернии – 27, Киевской – 13, Волынской – 11, Подольской – 8, Орловской – 4, Владимирской – 4, Полтавской – 2, Черниговской – 2, Курской – 2, Харьковской, Калужской, Московской и Тверской – по 1 свидетельству.

Таким образом, усиление в крае позиций, украинского и российского купечества привело к постепенному вытеснению зарубежных промыш-

ленных товаров, особенно австрийских, и увеличению ввоза аналогичных товаров из других губерний Украины и России.

TRADE SUPERVISION ON THE BORDER OF THE KINGDOM OF POLAND – INSTRUCTION OF 1839 FOR COSSACK REGIMENTS DEPLOYED ON THE SECOND BORDER LINE

Rutkowski Marek
(*Białystok*)

After the approval by Field Marshal Iwan Paskiewicz, of – developed as a result of the order of Nicholas I – “Instructions for Cossack regiments which were to maintain control of the border of Kingdom of Poland on the so-called second border line”, this new legal regulation was passed by the Chief of the (Active) Army prince Gorczakow to the Polish civil administrative authorities on January 18, 1839. As a consequence, the Warsaw’s Government Commission of Revenue and Treasury on February 4, 1839, issued a rescript addressed to the provincial governments, containing this “Instruction for Cossack regiments”. As a result of the above, individual provincial governments soon began to publish the above ordinance in local official journals.

It was clear from the preamble of the “Instructions for Cossack regiments” that now these military troops were to maintain in the Kingdom of Poland the role of border guard on the so-called internal “border line”, which simultaneously meant that they were primarily to be pulled “from the main border itself”. The new positions of the Cossack regiments were henceforth to be designated approximately one mile from the proper border of the country. Cossack officers were also to be located in the places intended for the stay of customs and fiscal controllers (namely: opposite the customs chambers), located there in order to analyze the passports and travel tickets presented to them by traveling abroad citizens and foreigners.

As all the carriages detained by the Cossack guards, and possibly the carts loaded with goods and packages, had to be – in accordance with the instructions of January 1839 – delivered to the nearest customs and control offices, the presence of a Cossack officers was necessary to conduct proper carrying of inspection of the seized items, and to write down the “delivery and acceptance” protocol. Cossack officers might have been of course obliged to sign these protocols.

On the other hand, it was obvious that the officers of the Cossack border guards, without special authorization to do so, “/.../ shouldn’t have interfered with the activities of customs and control offices during the searches and inspections carried out [solely] by these offices /.../”. This concerned the personal control of the travelers as well as of their property. The above restriction was introduced due to the fact that – as a rule – the Cossack officers

were officially responsible only for the management of the military and economic aspects of functioning of the second border line, and for ensuring that this border line was supervised and kept in the proper order. However, when the Cossack chiefs had the opportunity to notice certain irregularities or abuses in the work of civilian inspectors, then their duty was to immediately notify their superiors of the such a misconduct.

The main duties of the Cossack guards located on the second border line of the Kingdom of Poland were presented in such a way that, above all, the Cossacks had to make frequent patrols exactly along the line “occupied” by a given unit, which had to be done “from one stand or location to another”. The Cossacks, however, had to beware of going too deep into the border zone itself. Such a provision was binding the inner border keeping Cossacks “under the threat of strict liability”. What was more, in order to prevent standing on the second border Cossack guards from entering the inter-border strip of land, the “mobile columns of the civil guards”, acting within this area, were ordered to ruthlessly detain the Cossacks possibly encountered in this territory, and then to deliver them away to the competent superior authorities for strict punishing. Additionally the authorities of the civil guards were obliged to inform the Warsaw’s Government Commission of Revenue and Treasury about each similar incident.

Article 15 of the instruction of January 1839 described exactly where Jews returning to the country (exactly: through the border zone) could pass through the second border line. Well, it could only happen in the places where the customs controllers’ permanent residences were located, and then, of course, only after the inspection of the entering Jews by the latter. In cases when Jews tried to cross the second border line illegally, the Cossack guards were required to detain and deliver them “on receipt” to the nearest customs office. In a case when such a customs and control office was located too far from the scene of the eventual incident, the Jews who illegally had crossed the second border line were to be delivered by Cossacks to the mayor of the nearest city, situated outside the border area, in order to bring such persons to justice.

Apart from the Jews, however, the Cossack guards officials did not have the right to detain any other inhabitants of the country spotted in the border area; either going to, or leaving the Kingdom of Poland. The control duties in this area were generally undertaken by the “mobile customs guards”. It was they – not Cossacks – who verified, in principle, the identity cards or passports of people living in the area between the two borders of the Kingdom.

Also, at each point of the second border line, the Cossacks guarding it were obliged to pass freely all items and goods necessary for agricultural activity, including: a) grain; b) wood; c) hay; d) vegetables; e) sheep; f) agricultural equipment; g) all kinds of utensils; h) in general – “all products [serving] the needs of the household”.

As it was noticed before, in the event that “simple” Cossacks noticed that carts loaded with goods and packages passed through the second border line in

places where there were no customs inspectors, their duty was to immediately stop such vehicles and send them – for the purpose of an inspection – to the nearest customs control office, or possibly to the mayor of the town/city located outside the control zone, and in the same time closest to it. Such a redirection of a cart would be completed “on receipt”.

Similarly as in the case of the of their officers, the “simple” Cossack guards had no right to interfere (or intervene) with the activities of the customs and control officials located on the second border line. What’s more, the border located Cossacks had to respond positively to all civil authorities’ calls for help or support, especially in terms of what “the general good of the treasury and border surveillance require”. Moreover, when the “mobile civilian guards” were pursuing some smugglers and their belongings, etc. (and it was precisely concerning: a) people; b) loaded carts; c) horses; d) cattle) and a Cossack guards were noticing such a situation, in such a case the Cossacks’ undeniable duty and responsibility was to actively help in apprehending the pursued persons, animals or carts.

The Cossack guards also had to effectively help the civil guards in terms of dealing with “embezzled goods, frauds and suspects”. Yet, even with this kind of assistance at stake, the observation points for the Cossack guards – precisely indicated by the customs and control service – had to be located on the very border line, and nowhere else (especially not deeper into the very territory of the state). So only when the necessity to chase smugglers fleeing with their goods arose, that the “simple” Cossack guards could have ventured beyond the internal border line, they were guarding. The impassable border point of such a pursuit was the nearest village or town deep in the Kingdom of Poland (i.e. in the main country). Likewise, the Cossack guards did not, under any circumstances, have the right to search private homes. Only what the Cossacks were able to do – having obtained certain information where the smuggled items hidden in a specific place – was that they should have notified the local tax inspector about it.

As for the documentation of the so-called “embezzled goods”, sent away by the Cossacks, the lawmakers of 1839 indicated that the receipts given by customs officers or fiscal controllers or mayors of towns / heads of villages were to be sent by commanders of individual Cossack divisions or troops directly to the Government Commission of Revenue and Treasury i.e. to the Warsaw’s ministry.

The very process of protecting and guarding the internal border was described now as follows. Namely, every commander of a Cossack regiment stationed on the inner border of Kingdom of Poland was obliged to dispatch from his headquarters the so-called “tariff patrols” every day. These trips took place twice a day – in the morning and in the evening. The trained “tariff patrols” had to reach the last location point occupied by a specific regiment. On the way, at each passed border point, the chiefs of individual posts had to record the exact time of coming and dispatch of the unit, and to write it down in the “patrol schedule”, along with the “the mention of the state of the posts and

patrol". Generally, the indicated writing was supposed to concern everything that was noteworthy.

On the other hand, the commanders of the mostly distanced control positions of a given section / "distance" had to return the finally obtained patrol schedules while submitting their reports to the regiment commander. After collecting patrol schedules from last seven days, the regiment commander sent to the Chef of the (Active) Army on duty a weekly report concerning the section of the second border line of the Kingdom entrusted to him, where at the same time "everything that could have happened" was supposed to be written. It was obvious that the commanders of the individual sections of the internal border should have immediately notified about any "extraordinary events" the regiment commander, who in turn had to immediately send the freshly obtained data to the Chef of the (Active) Army on duty.

As for the method of communication of the Cossack guards on formal matters (in the original: "in the objects of service") with the customs authorities and local civil administrative authorities, the general rule was to proceed "in the prescribed order". The Cossacks guarding the border were to be "gentle and decent" in their relations with the local inhabitants and travelers. Moreover, they were to act "/.../ not demanding [from local citizens] anything that was not expected of them". The heads of individual military troops occupying specific stands and "distances", as well as regimental commanders, were personally responsible for such and no other actions of their subordinates.

Cossack guards, whether residing steadily in their posts or being on the move, formally "stood guard" – hence it followed that every passing – in carriage or cart, eventually walking by – person was by all means obliged to stop at their call. As there were examples of insubordination, an instruction of January 1839 described how the Cossacks should behave in such cases. Apparently, in the event that a traveler or any other person transporting items was twice called to stop under the rigor of an administrative penalty, and nevertheless continued his journey, in which case the Cossack guards could use violence in order to arrest such a person. In an attempt to resist, it was even possible to use a weapon. At the same time, the legislator recommended that the Cossacks – basically due to the general principle of not blocking of passing of all persons and items beyond the second border line (except for Jews and packages "which – on a preliminary inspection – could found out as fraudulent objects") – should allow generally for all travelers carrying various goods/items for free passage through the inner border line.

The situation was completely different when someone from the Cossack guards saw during his service a group / unit of people (in the original: "gang"), armed with weapons, "/.../ or possessing tools that may cause disabilities or do any serious harm /.../", and undoubtedly seeking to cross the border by force. Back then, the Cossack guards' first duty was to warn those approaching individuals with a shout; in case when the approaching people would not show any willingness to drive away from the border, then such Cossacks, no longer

waiting for “being attacked with any overwhelming force”, were forced to directly shoot at the oncoming crowd/people.

Simiraliy, when embezzlers attacked the Cossack guards “with the intention of taking their [seized] items from them”, or when they committed “active insults” against the Cossacks on duty, the guards of the second border line were fully entitled to use white weapon, or firearms. Such use of direct coercion by the Cossack guards, supported by the use of weapons, was, however, subject to the order to use a certain restraint. Besides, after a possible killing or wounding of a participant of a “Cossack guards – smuggling people” fight, there were no penalties for the Cossacks on this account. On the contrary, people who resisted the Cossacks or even attacked them, were to be punished in accordance with the applicable law.

It is also worth mentioning that on November 30, 1839, Field Marshal Iwan Paskiewicz signed the supplement to the “Instructions for the Cossack regiments deployed on the second, internal border line of the Kingdom of Poland”. This additional instruction for the Cossack guards, after its transfer to the Government Commission of Revenue and Treasury was – under the regulation of the same ministry of December 30, 1839 / January 11, 1840 distributed by individual gubernial governments.

THE IMPACT OF IMPORT DUTIES AT THE CUSTOMS BORDER BETWEEN KINGDOM OF POLAND AND RUSSIAN EMPIRE ON THE DEVELOPMENT OF TEXTILE INDUSTRY IN BIALYSTOK DISTRICT

Zemło Mariusz
University of Białystok (Białystok)

During the times of the First Polish Republic, in the area of today's Podlasie, with its capital in Białystok, there were not many centers dealing with crafts on a larger scale than just services. The richest magnates were the main initiators who created the first industrial-type centers. Such initiatives include the efforts of Anna Jabłonowska née Sapieha, active in the vicinity of Kock and Siemiatycze. Thanks to her, breweries, distilleries, oil mills and sawmills were established. She also imported weavers, rope makers and carpenters.

Another figure who contributed to a change in the economic image of the region was Jan Klemens Branicki - magnate, owner of a great fortune. Thanks to him, trade and services at the manor house in Białystok were stimulated. Moreover, he contributed to the creation of many mills, numerous breweries, malt houses and slaughterhouses. He also introduced a modern management system - consisting, *inter alia*, in the uniform organization of production and distribution of goods - mainly in the brewing and distilling industry.

Another bright point on the map of economic activities appeared thanks to the efforts of the Lithuanian court treasurer, Antoni Tyzenhauz. Thanks to him,

about 50 manufactories, mainly producing linen, were established in the 1860s and 70s. They were located in the Grodno economy, part of which was part of the Białystok region.

It is also worth mentioning the initiative of Count Michał Pac, who at the beginning of the 19th century brought Scottish and German craftsmen to his estates in Dospuda and Raczki to start the activity of an agricultural machinery factory. More or less at the same time count Karol Brzostowski became active in the economic field, on the Sztabin estate. He founded a glassworks next to which a factory settlement was established, metal industry plants with a foundry and a factory of agricultural machinery and tools.

Moreover, the existence of textile factories in Siemiatycze and Ciechanowiec should be noted, 5 brick factory buildings were built in Łomża, a cloth-makers' settlement in Wizna, a tannery in Wasilków, Potocki's sugar factory in Boćki and several other smaller plants. In most cases, however, these were economic ventures designed to meet local needs. It should be emphasized that their number was relatively small, taking into account the size of the area in which they operated. Such a state of affairs made it impossible to say that in the discussed area we were dealing with any beginning of an industrial district. Rather, it was a peripheral region, living its own slow rhythm, with little prospects for civilization development.

The situation completely changed after the 1830 uprising. The Commonwealth was appropriated by three neighbors: Russia, Prussia and Austria, losing their independent existence in 1795. Poles, unable to come to terms with the loss of independence and the humiliation associated with this fact, decided to fight for independence. The first attempt to do so was made in 1830–1831. It was then that a national uprising took place, which turned into a regular war in the Russian partition, which also included the Białystok region. The war ended with the defeat of the Poles. This was followed by numerous restrictions on the part of St.Petersburg, intended to be a punishment for not submitting to the tsarist authorities. The restrictions were of a political, civic, religious and economic nature. The latter consisted in the confiscation of the property of the owners favoring the uprising and the introduction of customs duties between the Polish territories subordinated to Russia – Congress Poland and the Empire. Customs posts were located along the Biebrza River, then descended to the Narew River, there, at the height of Suraż, they turned to the Bug River towards Nurce and headed east. One of the most important restrictions was the introduction of a 15% duty on the value of textile goods exported from the Kingdom into the empire, as well as a ban on the import of certain wool products into the Empire. This clearly limited access to the inexhaustible markets in Russia for goods manufactured in the Kingdom of Poland. Suffice it to say that exports from the Kingdom to Russia decreased from 10 million rubles annually in 1929 to 849 thousand rubles in 1840. The aim of these repressions was: 1) to destroy the economic strength of the textile industry operating in the Kingdom, mainly the Łódź industrial district, whose strength

placed it among the most developed centers of Europe at that time, 2) to stimulate the establishment of textile factories in Russia. As a result of such actions, industrialists operating in the Kingdom, wanting to minimize their losses, made efforts to move their plants outside the customs border. Also, large numbers of foremen of fallen factories were looking for survival opportunities, and they followed the textile tycoons. The places where they were located were mainly areas just beyond the customs border. In their decisions, they chose the Białystok region, located relatively close to Warsaw. It was not in line with the expectations of the tsarist authorities, who hoped that the factories would be located deep within the empire.

Initially, small textile factories moved to Ciechanowiec, Mielnik, Bielsko, Siemiatycz, Michałów, Knyszyn, and Dobrzyniewo. However, the production potential of this area was determined not by them, but by the great manufacturers. Several of them chose Supraśl as their place of settlement – Wilhelm Zachert, Adolf Bucholtz, Franc Aunert, Alfons Alt, Johann Jansen, Gustaw Reich. This town produced 38% of the region's production and 50% of its value.

Great capital came to Choroszcz thanks to August Moes. He invested in a huge factory producing the amount of cloth equal to the entire production, which was produced in all factories in Supraśl.

Moreover, textile factories were established in Białystok, Dobrzyniewo, Gródek, Krynki, Wasilków, and Zabłudów. During the period of “spontaneous industrialization”, which lasted until the January Uprising (1863), there were over 70 textile factories in the Białystok region. They employed nearly 4000 workers.

The decision to invest in the Białystok region, apart from the preferential customs regulations for these areas, was also encouraged by the cheap labor force. In a poor labor market, plant owners dictated wage conditions. Other factors encouraging to invest in these areas were: developed cloth trade and quite good raw material base. The location of the area on the route from the Kingdom to the largest centers of Russia – St. Petersburg and Moscow played an important role in choosing such a location.

Along with the development of industrial plants, activities changing the entire municipal infrastructure went hand in hand. Entire factory estates appeared, health care was strengthened, education was expanded, fire brigade started operating, evangelical churches were built (a large part of industrialists and factory foremen were Protestants who came here with their entire families), social assistance (health benefits, pensions and resultant) etc.

As a result of customs regulations, the landscape of the Białystok region has changed significantly. The dynamically developing industrial district grew out of a backward, peripheral land. It was a real civilization revolution.

ІТАЛІЙСЬКІ ЗАМОВЛЕННЯ БРИТАНСЬКИМ ТА НІМЕЦЬКИМ КОРАБЛЕБУДІВНИМ ФІРМАМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Морозов Олег Вікторович
Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Італійський королівський флот (*Regia Marina Italiana*) був створений декретом від 17 листопада 1860 р., фактично за чотири місяця до офіційного проголошення новоствореного Королівства Італія – 17 березня 1861 р. До його складу увійшли флоти Тоскани, Сардинського та Неаполітанського королівств, Папської держави, а також Сицилійський флот Гарібальді. На час проголошення державності Італія не мала у своєму розпорядженні технічно обладнаних військово-морських баз та арсеналів. А верфі взагалі не мали досвіду будівництва сталєних, тим більше броненосних кораблів. Італія цілком залежала від імпорту сучасного устаткування та його технічного обслуговування іноземними фахівцями. До 1860 р. лише Неаполітанське королівство утримувало професійний корпус інженерів-механіків.

3 березня 1862 р. посаду морського міністра Італії зайняв адмірал Карло Пепліон ді Персано, який став ініціатором розбудови броненосного флоту для Італії. Оскільки в Італії ще не мали досвіду та технологій броненосного кораблебудування, Персано змушений був звернутися до досвіду таких морських держав, як Велика Британія та Франція. Крім того, італійці співробітничали з верфями Північно-Американських штатів. Але найкращі зразки кораблів, які вплинули на формування італійської кораблебудівної школи, були замовлені і отримані від британських та німецьких промисловців.

Першими броненосцями італійського флоту стали “*Terrible*” і “*Formidable*”, замовлені та збудовані на французьких верфях. Вартість будівництва за договором складала 2 619 000 лір, але фактично відбулось перевищення кошторису на 384 тис. лір. Кораблі увійшли до складу італійського флоту у 1862–1863 рр. і прослужили до 1903 р.

Також морський міністр Персано уклав контракт з північноамериканською фірмою “*W.H. Webb*” на будівництво двох броненосних фрегатів “*Re d’Italia*” та “*Re di Portogallo*”. Вартість кораблів складала 325 тис. ф. ст. за одиницю. Північноамериканський експеримент виявився невдалим. Новозбудовані кораблі замість проектних 12 вузлів видавали лише 6, а “*Re d’Italia*” провів 15 місяців на італійській верфі, де намагалися виправити американський брак.

Тому у 1862 р. італійці знову звернулись до французів. У 1862 р. з французькою фірмою “*Forges et Chantiers*” уклали контракт на будівництво 4-х броненосних фрегатів. Загальна вартість контракту складала 8,6 млн лір. Французькі корабелі передали італійцям якісні кораблі, які навіть перевищили контрактні умови зі швидкості ходу.

Але технічно новаторським придбання для італійського флоту став баштовий броненосець-таран “Affondatore”, збудований британською фірмою “Harrison”. У подальшому проект “Affondatore” слугував зразком для італійських інженерів при проектуванні власних броненосців у 1880–1890-х рр. “Affondatore” коштував італійському бюджету 4 млн лір, як два класичних казематних броненосця. За новаторство довелося відповідно і платити.

Чинником, що визначав розвиток італійського флоту у 1880-ті роки стало різке погіршення відносин з Францією, північно-африканська експансія якої загрожувала інтересам Італії. Це вплинуло на припинення зв'язків з французькими кораблебудівними фірмами. У цей період італійці розпочинають активне співробітництво з британськими та німецькими промисловцями. Значно збільшується і фінансування флоту. Згідно з 9-річною програмою, на кораблебудування призначалось 87 млн лір. Враховуючи специфіку середземноморського морського театру військових дій, італійське морське міністерство зробило ставку на британський проект бронепалубного крейсера фірми “Armstrong”, який замовляли флоту багатьох держав. 20 вересня 1882 р. на стапелях “Armstrong” був закладений бронепалубний крейсер “Giovanni Bausan”, який у 1885 р. передали замовнику. Вартість крейсера склала 5,499 млн лір. І він став зразком для побудови вже на італійських верфях 14 крейсерів подібного типу. Також “Armstrong” у 1887 р. за 156 тис. ф. ст. перебрала італійцям крейсер-скаут “Salamina”, який не змогли викупити греки. В італійському флоті він отримав назву “Dogali”. У 1888 р. “Armstrong” запропонував італійському флоту новітній проект бронепалубного крейсера. Враховуючи якість та швидкість, з якою фірма “Armstrong” будувала кораблі на експорт, Морське міністерство Італії погодилось з пропозицією і уклало контракт вартістю 5,767 млн лір (221 640 ф. ст.). В італійському флоті крейсер отримав назву “Piemonte”.

І якщо британський кораблебудівний експорт вплинув на формування “італійського” типу крейсера, німецька фірма “Schichau” фактично створила міноносні сили італійського флоту. Лише у 1885–1887 рр. вона будувала для італійців 23 міноносця типу S-7. У 1899 р. “Schichau” запропонували італійцям проект контрміноносців, і за ним було збудовано 6 кораблів типу “Lampo”. Крім того, фірма “Schichau” впродовж 1888–1905 рр. експортували до Італії парові машини та електрообладнання для суднобудівних підприємств.

Таким чином, в процесі становлення італійського флоту та суднобудівної промисловості активно використовувався зарубіжний досвід і технології. Італійське Морське міністерство замовляло у іноземних фірм окремі зразки кораблів, які потім ставали основою для будівництва великих серій кораблів на власних верфях. Саме виробники британських та німецьких заводів вплинули на формування національної кораблебудівної школи.

СТАНОВЛЕННЯ СФЕРИ ПОСЛУГ У МІСТАХ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Водотика Тетяна Сергіївна
Інститут історії України НАН України (м. Київ)

Сфера послуг є сучасним парасольковим терміном, який втім цілком підходить для визначення тих галузей економіки, котрі зростають разом із зростанням міст. Мова про такі сфери, як освіта та виховання, охорона здоров'я, соціальний догляд, приватна юридична діяльність, лікарська і санітарно-гігієнічна діяльність, праця у благодійних установах, готельний бізнес, сфера громадського харчування та розваг. Ці галузі зростали одночасно із урбанізаційними процесами, які пришвидшилось у другій половині ХІХ та особливо на початку ХХ століття. Також слід враховувати контекст модернізаційних процесів та перетворення частини міст Наддніпрянщини на потужні промислові та економічні центри. Приплив населення та зміна запитів до міста, рівня життя та комфорту тягли за собою появу готелів, ресторанів, кіно, фотоательє, приватних лікарів та лікарень, приватних шкіл та гувернантів\ок тощо.

Наведемо трохи статистики. За 1874–1897 рр. у Києві кількість зайнятості у сфері послуг зросла з 4,26 до 11,39%. У Миколаєві за 1875–1897 рр. цифри не такі очевидні, адже сфера послуг навіть упала – з 4,54 до 4,21%. Але тут загадка в тому, що зростання є в абсолютних цифрах, а не у відсотковому відношенні, бо велику частину “відтягувала” на себе промисловість і особливо кораблебудування.

Найбільш очевидними змінами в міському просторі, які принесло зростання сфери послуг, стала поява готелів, особливо в таких стрімко зростаючих містах як Харків, Київ, Одеса. Одним з найперших і найвідоміших готелів Києва став “Європейський”, споруджений за проектом архітектора О. Беретті у 1851 р. В кінці ХІХ ст. щорічно місто приймає близько 900 тис. відвідувачів. Відтак, кількість готелів значно збільшується. На початок ХХ ст. у Києві їх налічувалося близько сотні. Місто перетворювалось не просто на економічний центр навколишньої округи, а на згусток модерних товарів, послуг, джерело заробітків. Загалом готельний бізнес був досить поширеним, і не лише у великих містах. Наприклад, у не надто великому Бахмуті на початку ХХ ст. існувало шість готелів та п'ять постійних дворів. Нерідко цей бізнес був родинним, вигідно було поєднувати заняття готельним бізнесом із здаванням в оренду приміщень.

Разом з готельним підприємництвом швидкими темпами розвивався бізнес у сфері громадського харчування. Традиційно одну з реальних можливостей швидко отримати високий прибуток у цій сфері мали ті, хто утримували корчми та шинки, де продавали горілку й інші алкогольні напої на розлив. Поширеними були чайні та кондитерські, що були місцем

зустрічей. Як і готельні заклади, трактири, харчевні, чайні, кофейні, булочні, кондитерські відкривалися лише з дозволу міських або земських органів, що встановлювали певний акцизний збір. Наприклад, Луганська міська управа постановила у 1898 р. дозволити турецькому підданому О. Ефенді відкрити трактир, призначивши акциз у 1000 рублів. Розвиток ринкових відносин у сфері споживання покликав до життя навіть такі екзотичні підприємства, як служба з доставки нетверезих додому.

Удоступнення розваг стало прикметою індустріального міста, новим видом підприємництва. Місто вабило не лише магазинами та величними будівлями, а й театрами, цирком, кафе-шантанами, а згодом і технічними новинками – сінемаграфом. Новинки у сфері розваг дозволяли відчутти біг часу, формуючи нові символи епохи. Для потреб різноманітних клубів, ресторанів, кіно, театрів тощо зводяться нові будівлі. Наприклад, 1903 р. дресирувальник П. Крутіков спорудив у Києві величну будівлю для свого цирку “Гіппо Палас”.

Кіно стало технічною новинкою та гарним способом заробити на початку ХХ ст. Досить часто цю інноваційну розвагу в українські міста привозили німці, поляки, чехи, євреї. Так, перший кінотеатр у Ніжині з’явився в невеликій залі в будинку в годинникаря-єврея Ножницького. Ручний кіноапарат, відсутність електричного освітлення (бо електрики в Ніжині тоді ще взагалі не було) та єврейський родинний невеликий оркестр – таким був антураж перших кінопоказів провінційного лівобережного міста.

За кілька років в Ніжині з’явилась польська жінка-підприємець мадам Вега з племінником-музикантом. Вона орендувала садибу, на території якої побудувала електростанцію з нафтовим двигуном, котра освітлювала власне кіно та кілька вуличних ліхтарів. За два роки справа стала настільки успішною, що власниця побудувала кінозал, літній павільйон для оркестру й танців у саду, майданчик для скейтингу та тенісні корти. Цілий розважальний центр стараннями мадам Веги став центром тяжіння всього міста у вихідні та свята.

Аналіз підприємницької діяльності у сфері послуг дає можливість прослідкувати кілька важливих тенденцій. Насамперед, це ступінь орієнтованості на споживача, вміння задовольнити його запити. По-друге, визначити еволюцію споживчих настроїв міських жителів. По-третє, сфера послуг більшою мірою, аніж промисловість, визначає обличчя міста, а для другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – ступінь його модернізованості. Заклади сфери послуг ставали стартовим майданчиком для подальшого зростання підприємств. Насамкінець, функціонування різноманітних перукарень, готелів, кав’ярень ілюструють відносини між міською владою та підприємцями. Їх відкриття було можливим лише з дозволу міських органів. Кожний з таких закладів обкладався акцизом на користь міста, що було суттєвим джерелом міських прибутків. Врешті, тут проявлялась також і культура підприємництва – у прагненні дати місту чи будівлю, чи трамвай, чи електричне освітлення вулиць.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛІЦІЙНИХ ФУНКЦІЙ МИТНИМИ УСТАНОВАМИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.)

Поташнікова Галина Валеріївна

*Департамент спеціалізованої підготовки та кінологічного забезпечення
Державної митної служби (м. Хмельницький)*

Для досліджуваного періоду характерним є зростання політичної контрабанди, тобто “переміщення предметів, які небезпечні з точки зору існуючого державного устрою”. До них належали, зокрема, вибухові речовини. У зв’язку з вбивством Олександра II, департамент 12 березня 1881 р. почав вимагати від митників стежити за ввезенням на територію імперії піротехнічних матеріалів. Нелегальна література теж була небезпечною для існуючого державного устрою. У 1896 р. департамент поліції звернувся до департаменту митних зборів з клопотанням, у якому акцентував увагу на процедурних моментах, невиконання яких ускладнювало притягнення винних до відповідальності. Проблема полягала в тому, що при виявленні контрабанди друкованої продукції та її вилученні митні чиновники в протоколах зазначали її перекладену назву з помилками, а не мовою оригіналу. У подальшому це ускладнювало ідентифікацію літератури. У протоколах про її вилучення, траплялося, не було підписів осіб, у яких вилучили заборонену друковану продукцію. Такий стан справ дозволяв правопорушникам у суді відмовлятися від заборонених видань, а суди, посилаючись на невідповідність протокольних назв дійсним, звільняли контрабандистів від відповідальності. Слід зазначити, що майже вся іноземна література, яка ввозилася до Росії у XIX ст. фізичними та юридичними особами, відправлялася митницями до губернських цензурних комітетів. І лише після їх позитивного висновку іноземні видання допускались у вільне користування.

У зв’язку з цим департамент митних зборів направив 31 жовтня 1896 р. прикордонним митницям циркуляр, який зобов’язував виправити вказані недоліки процедури митного контролю й посилити взаємодію з жандармськими прикордонними пунктами в боротьбі з політичною контрабандою. Затверджена 27 серпня 1901 р. “Інструкція митним установам” зафіксувала вимоги щодо контролю за ввезенням забороненої літератури, передусім політичного характеру, а також зброї. А вже 29 жовтня 1902 р. з’явився новий циркуляр під грифом “цілком таємно” № 28993 “Про випадки виявлення політичної контрабанди”, який зобов’язував усіх митників при виявленні політичної контрабанди (книги, листівки, газети, зашифровані листи) терміново повідомляти про це жандармським офіцерам для ужиття оперативних заходів щодо розшуку підозрюваних осіб. Одночасно наголошувалося, що траплялися випадки, коли отримані з-за кордону зашифровані листи разом із революційною літературою відправлялися до комітету цензури, минаючи департамент поліції, ускладнюючи викриття кур’єрського ланцюга.

Щоб не повторювати раніше допущених помилок, жандармським офіцерам з листопада 1902 р. дозволили бути присутніми при митному огляді та у разі необхідності самостійно вилучати предмети політичної контрабанди.

Однією з причин неузгоджених дій між митниками та жандармами з питань вилучення політичної контрабанди була фінансова незацікавленість самих митників. Річ у тім, що економічна контрабанда після викриття та вилучення давала можливість отримати грошову винагороду, тоді як за затримання політичної матеріальної вигоди вони не мали.

Відповідно до розпорядження департаменту митних зборів від 15 липня 1903 р. за № 191, митниці зобов'язували у випадках звернення до них жандармів за довідками про привезення та пропуск іноземних товарів терміново давати всю інформацію про них, а також допускати жандармів до перегляду митної документації. Крім того, митниці без додаткових запитів мали терміново повідомляти поліцію про такі імпорتنі товари, як шрифти, друкарське обладнання, час їх прибуття й адреси відправників та замовників. Було розроблено чіткий механізм прийому політичної контрабанди від чинів прикордонної варті. Йдеться про затверджені у 1904 р. “Правила прийому політичної контрабанди”. Після придушення революції 1905–1907 рр. і з початком діяльності на посаді прем'єр-міністра П. А. Столипіна методи боротьби з революційним рухом набули суворішого характеру. Зокрема, вводилась заборона перебувати у Південно-Західному краї особам, які були звинувачені у зв'язках з політичними емігрантами за кордоном. На прикордонних пунктах посилювався спеціальний нагляд жандармського управління за переправленням небезпечної літератури. Крім того, царизм настільки був занепокоений існуванням багатьох каналів проникнення у країну літератури різних революційних течій, що, не криючись, заявив про нові кардинальні заходи митного огляду, що мав на меті не стільки встановлення законності переміщення товарів через кордон, скільки пошук контрабандних і заборонених предметів.

Революційні події в Росії 1905 р. виявили попит на такий контрабандний товар, як зброя. Масштаби її ввезення сильно зросли. Контроль за вилученням її покладался на департамент поліції. Митне відомство намагалося зберегти процедурну незалежність у питаннях здійснення митного контролю. Справа в тому, що жандармські офіцери, виконуючи свої повноваження, віддавали усне розпорядження на проведення огляду речей пасажирів, які, за оперативними даними, підозрювались у перевезенні контрабандної зброї. Але, якщо огляд не давав позитивних результатів, жандарми відмовлялись підписувати відповідні протоколи й брати на себе частку відповідальності. Тому часто пасажири подавали скарги саме на митників, які, на їх думку, здійснювали огляд безпідставно. Керівництво Міністерства внутрішніх справ намагалося усунути цей недолік. У наказі від 3 липня 1909 р. за № 6576 по Корпусу жандармів, зокрема, зазначалося:

“У випадках висування чинами окремого Корпусу жандармів вимог до чинів митного відомства про проведення особистого огляду пасажирів, складені при цьому протоколи повинні підписуватися і жандармами”. Зброя, яка вилучалася внаслідок особистого огляду, після завершення слідчих дій і вирок суду поверталася до митної установи і реалізовувалася на аукціоні як звичайна контрабанда.

5 квітня 1913 р. Міністерство фінансів затвердило “Інструкцію про пропуску, зберігання і продажу з торгів зброї, речей і вогнепальних припасів до неї із-за кордону і Великого Князівства Фінляндського”. Документом остаточно закріплювався контроль за обігом зброї на території імперії за департаментом поліції. Одночасно ускладнювалася й процедура ввезення зброї. Згідно з новими правилами, власник зброї перед тим, як ввезти або вивезти зброю, звертався до місцевого поліцейського управління за дозволом на цю операцію. І лише на підставі отриманого дозволу митниця пропускала зброю на територію країни, її власник давав письмове зобов’язання про зворотне вивезення чи повернення. Іноземці повинні були реєструвати зброю у місцевому відділенні поліції.

Крім того, митні установи та жандармське управління взаємодіяли з питань паспортного контролю. На працівників митних установ покладалася тільки фіскальна частина паспортного контролю, проте вони нерідко здійснювали і поліцейські функції, проводячи паспортний контроль – відстежували злочинців.

Отже, митниці регіону брали активну участь у боротьбі з політичною контрабандою, оскільки у досліджуваний період обсяги її відчутно зросли. У відповідь на резонансні події у житті країни, які й спричинили збільшення потоку контрабанди політичного характеру, департамент митних зборів зреагував низкою документів щодо застосування жорсткого спостереження за ввезенням на територію імперії зброї, вибухових речовин, нелегальної літератури. Також при процедурі митного контролю наголошували на посиленні взаємодії з жандармськими прикордонними пунктами в боротьбі з політичною контрабандою. Це явище набуло таких обсягів, що керівництво Росії ввело особливий вид покарання – заборону перебувати у Південно-Західному краї особам, які були звинувачені у зв’язках з політичними емігрантами за кордоном. Крім того, царизм заявив про нові кардинальні заходи митного огляду, що мав на меті не стільки встановлення законності переміщення товарів через кордон, скільки пошук контрабандних і заборонених предметів. “Каменем спотикання” у ефективності боротьби з цим явищем була фінансова незацікавленість самих митників: економічна контрабанда після викриття та вилучення давала можливість отримати грошову винагороду, тоді як за затримання політичної матеріальної вигоди вони не мали.

САДОВО-ПАРКОВЕ ГОСПОДАРСТВО КИЄВА КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ВИДАТКИ ТА ДОХОДИ

Шевченко Валентина Віталіївна
Інститут історії України НАН України (м. Київ)

Урбанізаційні та модернізаційні процеси нової доби викликали глибокі трансформації в усіх сферах життєдіяльності міст. Формування кардинально відмінного від середньовічного міського середовища та постійний приріст населення ставили на порядок денний низку питань, пов'язаних із забезпеченням сприятливих і комфортних умов для щоденного життя містян. Вирішення цих завдань передбачало здійснення комплексу заходів щодо поліпшення благоустрою й водночас створення місць для масового відпочинку та відновлення після трудової діяльності. Так у містах з'явилися загальнодоступні відкриті простори – сади, парки, сквери, бульвари. Вони стали не лише “легенями міста”, його зеленим каркасом, а й майданчиками для різноманітних соціальних комунікацій, центрами формування нових дозвіллевих практик.

У Європі громадські сади і парки почали виникати у XVIII ст., в Україні – у першій половині XIX ст. До того вони були частиною садибно-палацових комплексів аристократії й слугували для її розваг. У містах зелених насаджень або зовсім не було, або це були городи, фруктові сади чи міські ліси. До того ж їх улаштовували та утримували коштом приватних осіб, релігійних громад, державних відомств чи скарбниці. Коли ж передавали на баланс міста, то це зазвичай призводило до їхнього занедбання.

У містах українських земель, що входили до складу Російській імперії, ситуація дещо змінилася після міської реформи 1870 р., коли повноваження щодо благоустрою міст було покладено на громадські управління. Проте з різних причин інтенсивне озеленення міст і формування їхнього садово-паркового простору відбулося лише наприкінці XIX – на початку XX ст.

У Києві перші зелені зони, призначені для громадського користування, з'явилися в 1840-х роках. Однак стан більшості з них залишав бажати кращого. У 1880-х роках містяни за звичкою продовжували використовувати сквери і парки не так для прогулянок, як для випасу домашньої худоби. Учений-садівник О. Осипов з цього приводу писав: “У садах паслися стада корів і свиней, на траві лежали і спали юрби богомольців і усілякого бездомного люду; уцілілі чагарники слугували відхожими місцями і забруднювали повітря своїми міазмами”. Тому задля наведення порядку у цій сфері Київська дума створила спеціальну садову комісію, першим головою якої було обрано міського архітектора В. Ніколаєва. У її розпорядження перейшли Царський (Государевий) сад, Маріїнський (Олександрівський) парк, Університетський сквер (Миколаївський парк),

Подільський і Бібіковський бульвари. Відтак сади, парки, бульвари і сквери стали повноцінною частиною муніципального господарства Києва.

Комісія розпочала свою діяльність із упорядкування вже існуючих зелених просторів. Чимало зусиль було докладено для прибирання території, розчищення й оновлення насаджень, догляду за ними, а також забезпечення належної охорони. Незабаром було розроблено докладний план озеленення міста й погоджено відповідні проекти, підготовлені головним міським садівником І. Жуковським. У результаті його реалізації впродовж двох наступних десятиліть Київ прикрасили численні нові муніципальні зелені куточки відпочинку та розваг мешканців і гостей міста. Станом на 1902 р. їх налічувалося 33, зокрема садів і парків – 4, скверів/палісадників – 25, бульварів – 3 (4?) і Володимирська гірка. Крім того задля постачання міста посадковим матеріалом комісія улаштувала кілька розплідників дерев і кущів, теплиці й парники, де вирощували розсаду для квітників. Також у її віданні були плантація верби прутівидної (“кошикової лози”) на Трухановому острові та два плодово-фруктових сади. На благоустрій та розширення садово-паркового простору Києва з міського бюджету щорічно виділялося в середньому 23 тис. руб. Попри те що порівняно з видатками на заощення й освітлення вулиць (понад 100 тис. руб.) це були невеликі кошти, комісія вважала їх значними. Загалом за чотирнадцять років діяльності комісія витратила на озеленення міста (не рахуючи затрат на обсадження вулиць деревами) 322 998 руб. (докл. див. табл. 1).

Таблиця 1

Видатки з міського бюджету Києва на садово-паркове господарство (1888–1901 рр.)

Рік	Сума (руб.)	Рік	Сума (руб.)
1888	35 959	1895	12 010
1889	47 311	1896	18 000
1890	36 250	1897	18 912
1891	26 145	1898	24 316
1892	17 992	1899	22 040
1893	5280	1900	22 530
1894	12 810	1901	23 443

Кошти спрямовувалися головню на побудову різноманітних споруд (сторожок, павільйонів, кіосків, альтанок, теплиць, парників, туалетів), улаштування огорож (переважно металевих), упорядкування доріжок, алей, тротуарів, забезпечення водопостачання та водовідведення, спорудження фонтанів, оновлення й збільшення площ зелених насаджень, створення квітників і газонів, укріплення дніпровських схилів у межах роз-

ташованих на них парків, встановлення лавок, виконання ремонтних робіт, закупівлю садового інвентаря й фуражу для коней тощо.

Окрему статтю видатків становило утримання так званої садової адміністрації – садівників, сторожів і теслів. Щорічно на виплату їхнього жалування міська влада витратила 10 336 руб. (див. табл. 2). Причому з метою заохочення до сумлінного виконання посадових обов’язків управа забезпечила персонал службовим житлом й уніформою та встановила диференційований підхід до оплати праці.

Таблиця 2

**Видатки на оплату праці садової адміністрації
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

Посада	Кількість осіб	Сума виплат (руб.)
Головний садівник	1	1320
Помічник садівника	3	1120
Старший сторож	3	648
Сторож 2-го розряду	10	2040
Сторож 3-го розряду	22	3960
Тимчасовий сторож на літній період	9	972
Тесля	1	276
Усього:	49	10 336

Від 1892 р. комісія щорічно виділяла кошти на улаштування дитячих ігор на Володимирській гірці та в Царському саду. Серед позапланових видатків найбільшими були затрати, пов’язані з участю київського громадського управління у загальноросійських виставках – сільськогосподарській і промисловій (Київ, 1897 р.) та садівництва (Петербург, 1899 р.). З цієї нагоди було підготовлено альбом планів міських садів, скверів і бульварів, а також декілька десятків екземплярів фотокомплектів із зображеннями зелених куточків Києва та ігор на дитячих майданчиках.

Упорядковані зелені зони приносили місту щорічний дохід, який майже завжди покривав витрати на них, і навіть давав невеликий прибуток. Гроші надходили від оренди різноманітних павільйонів та кіосків, окремих частин Царського саду та вільних земельних ділянок в інших садах і парках. Крім того, дохід одержували від продажу фруктів, ягід, саджанців, лози та сіна, вирощених у муніципальних розплідниках і плодових садах (для прикладу див. табл. 3).

**Річний дохід від садово-паркового господарства Києва
станом на 1902 р.**

Статті надходжень	Сума (руб.)
Плата за оренду:	
– частин Царського саду	18 500
– павільйону панорами “Голгофа” на Володимирській гірці	1500
– чайних павільйонів	1290
– кіосків для продажу зельтерської (мінеральної) води та газет	770
– вільних земельних ділянок	710
– тиру на Володимирській гірці	250
Кошти від продажу фруктів, ягід, саджанців, лози та сіна	490
Усього:	23 510

Загалом наприкінці XIX – на початку XX ст. завдяки здатності міської думи сформувати збалансований бюджет, благоустрій Києва значно поліпшився, зокрема й щодо озеленення його території. Садовий комісії, яка ефективно і раціонально організувала свою діяльність, вдалося не тільки значно збільшити площу зелених насаджень у місті, а й забезпечити киян достатньо комфортними умовами для рекреації на лоні природи.

**ВЗАЄМОДІЯ ПОВІТОВИХ ЗЕМСТВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ З
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМИ ТОВАРИСТВАМИ НА ПОЧАТКУ
XX ст.: ТОРГОВИЙ ВЕКТОР (НА ПРИКЛАДІ ЗОЛОТОНІСЬКОГО
ЗЕМСТВА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)**

Силка Оксана Захарівна

Національний університет харчових технологій (м. Київ)

Проблематика громадських організацій в Україні у хронологічному діапазоні кінця XIX – 20-х рр. XX ст. у сучасному історіографічному просторі викликає помітний інтерес. Спектр їхньої діяльності поширювався у сферах науки, освіти, забезпечення охорони здоров'я, благодійності тощо. На місцевому сільському рівні на Лівобережжі України громадські організації найбільш чисельно було представлено сільськогосподарськими товариствами. Сільськогосподарські товариства агропросвітницького спрямування ми виокремлюємо від кооперативних сільськогосподарських товариств, спираючись на зафіксовані мету та завдання “Статуту” кожного досліджуваного об'єднання. Згідно нього, громадськими сільськогосподарськими товариствами ми вважаємо ті, мета яких полягала у “сприяттві силами членів об'єднання розвитку й удосконаленню сільського госпо-

дарства та сільської промисловості”, а засобами її досягнення визначалися “обговорення актуальних тем на загальних зборах Товариства, проведення публічних лекцій, друк власного періодичного видання, організація сільськогосподарських досліджень, скликання місцевих сільськогосподарських та промислових (ремісничих) виставок тощо”.

Одним із векторів взаємодії повітових земств із місцевими сільськогосподарськими товариствами, поряд із агрономічною та фінансовою допомогою, який безпосередньо впливав на діяльність громадських об'єднань, була організація посередницької торгівлі через земські магазини-склади: склад сільськогосподарських (землеробських) машин та знарядь, склад медикаментів та аптечного приладдя, склад книг та письмового приладдя. Земство як оптовий покупець, і, перебуваючи у безпосередньому зв'язку із постачальниками, мало змогу значно знизити ринкову вартість продукції (від 15 до 40%); маючи своїх спеціалістів, брало на комісію продукцію кращої якості; продавало продукцію у кредит та заклало тенденцію щодо обмеження діяльності в селах чисельних агентів і посередників з центральних та губернських міст. До 1917 р. у Золотоніському повіті для більшої доступності продукції у сільській місцевості було створено 5 відділень Складу сільськогосподарського реманенту – у с. Гельмязів, с. Васютинці, с. Чернобай, с. Богодухівка та с. Лукашівка. Із виникненням Васютинського (1906 р.), Чернобайського (1910 р.), Богодухівського (1911 р.) та Лукашівського (1910 р.) сільськогосподарських товариств, земство віддало ці склади, на певних вигідних економічних умовах, у їхнє розпорядження.

У загальних рисах організація зазначеної вище торгівлі мала такий вигляд: 1) сільськогосподарське товариство на загальних зборах затверджувало рішення про отримання від земської управи кредиту під вексель, на організацію торгівлі земельними знаряддями та насінневим матеріалом; земська повітова управа дозволяла кредит, зважаючи на платоспроможність Товариства, до 1000 руб.; після дозволу управи земський склад відпуская Товариству предмети на реалізацію по земській ціні у перші 2 місяці без %, понад 2 місяці під 6% річних; якщо протягом 4 місяців предмети не було реалізовано, вони ставали власністю Товариства і до земського складу не поверталися; насінневий матеріал відпускався лише за готівковим розрахунком. Проаналізовані нами обсяги торгівлі (у грошовому еквіваленті) у магазинах сільськогосподарських товариств Золотоніського повіту через земський склад-магазин за 1910 р., виявились не надто успішними. Наприклад, Васютинське товариство отримало товару на 1359,70 руб., а відрахувало до каси Золотоніської земської управи 650 руб.; Чернобайське товариство отримало товару на 1379,35 руб., а повернуло 582,58 руб.; Богодухівське товариство отримало товару на 1482,90 руб., а повернуло лише 500 руб. Лише Лукашівське товариство виконало узяті на себе зобов'язання перед земством, отримавши і повершувши 59,12 руб. Як перший, так і інший приклад, засвідчують вкрай повільні темпи організації

продажу товарів сільськогосподарського вжитку, які реалізовували сільськогосподарські товариства через новозасновані земські магазини-склади.

Окрім безумовно позитивних моментів у взаємодії Золотоніського повітового земства із сільськогосподарськими товариствами, варто також наголосити і на сумнівних, як для громадського об'єднання, фактах. Відомо, що у 1909 р. на одному із засідань повітових зборів Золотоніське товариство ініціювало розгляд питання про відкриття філіалу Золотоніського земського складу землеробських знарядь у с. Вереміївці (волосний центр), оскільки діяльність першого відкритого відділення у с. Васютинці 1906 р. виявилась більш ніж ефективною. Золотоніське сільськогосподарське товариство запропонувало, зі свого боку, організувати та контролювати процес торгівлі, а від земства клопотало про забезпечення оплати праці продавця. Поточні земські повітові збори схвалили пропозицію Товариства, але за умов прийняття ним на себе матеріальної відповідальності за відпущений товар. Нам залишається лише здогадуватися, через які причини такі умови не задовольнили членів ради Товариства, а його представник взагалі не виявив бажання бути присутнім на обговоренні договору із земством.

Отже, серед векторів активної взаємодії повітових земств із громадськими сільськогосподарськими об'єднаннями ми виділяємо підтримку та субсидіювання відкриттю як філій земських магазинів-складів, так і окремих установ торгівлі. Переконані, що їхнє функціонування, разом із запровадженням прокатних пунктів сільськогосподарського знаряддя, розплідними пунктами, споживчими лавками, бібліотеками, зерноочисними пунктами, здійснило позитивний вплив на зміну українського сільського традиційного аграрного світогляду.

БІНАРНІ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВІ ПАЛАТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Шандра Ірина Олександрівна

Харківська державна академія культури (м. Харків)

На початку ХХ ст. у Російській імперії виникло кілька спеціальних організацій сприяння експорту у вигляді бінаціональних торгових палат – Російсько-Англійська (1908–1916 рр.; як Російсько-Британська палата проіснувала до 1920 р.), Російсько-Бельгійська (1911–1914 рр.), Російсько-Французька (1911–1917 рр.), Російсько-Італійська (1911–1917 рр.), Російсько-Американська (1913–1924 рр.).

З усіх палат бінарного типу найактивнішою роботою відзначалася Російсько-Англійська торгова палата. Головою Комітету Палати був міністр торгівлі й промисловості В. І. Тімірязєв, який підкреслював необхідність згуртованості підприємців для загального розвитку країни, а

збільшення експорту вважав питанням, що вимагає “особливої наполегливості”.

Палата мала у своєму складі такі відділи: юридичний, фінансування підприємств, сільськогосподарський і швидкопсувних продуктів, гірничо-промисловий, лісовий, митний, а також постійну комісію з потреб золотопромисловості. Палата підтримувала постійні зв'язки з російським відділом Лондонської торгової палати. Кожен член палати мав право користуватися всіма наявними відомостями торгово-промислового характеру, а також безкоштовно отримував “Вестник Русско-Английской торгової палати”.

На засіданні сільськогосподарського відділу палати в 1912 р. під головуванням графа А. О. Бобринського обговорювалися заходи сприяння прямому експорту до Британії тютюну, який і так надходив на англійський ринок, тільки через німецьких перекупників. Волинські власники тютюнових плантацій наголошували, що їхня продукція не поступається якістю божеському тютюну, а тому висловлювали бажання брати участь у постійних тютюнових виставках у Великій Британії.

Одеське відділення Російсько-Англійської торгової палати, наголошуючи на “доброзичливих почуттях, якими пройнялися обидві країни, взаємних симпатіях, що зміцнилися останнім часом, столітніх торгових відносинах між країнами”, пропонувало систематизувати й синхронізувати інформаційну роботу. У планах відділення було організувати на Півдні Англійсько-Російський банк, спеціальну арбітражну комісію для посередницького розв'язання спірних питань.

Різноплановістю відзначалася робота і Російсько-Італійської торгової палати. Посаду її голови довгий час обіймав член Державної Ради О. С. Єрмолов, який неодноразово підкреслював, що саме діяльність цієї палати поклала початок економічному зближенню Росії та Італії. Палата організовувала й брала безпосередню участь у різноманітних громадських заходах, спрямованих на популяризацію російсько-італійських відносин. Участь у виставкових проектах, як, наприклад, Туринській виставці 1911 р., дала можливість краще дізнатися про Італію з економічної та торгово-промислової точки зору, у свою чергу російський павільйон для італійців, зі слів очевидців, став “певним одкровенням”.

Рада З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, за сприяння директора Харківського відділення Міжнародного комерційного банку Л. М. Вургафта, організувала в 1911 р. Харківське відділення Російсько-Італійської торгової палати. Членами відділення стали представники найбільших торгово-промислових організацій та підприємств Харкова.

Прикметним є той факт, що спеціальних експортно-імпортних структур для організації товарообігу з найвпливовішим для Росії імпортером – Німеччиною (70% всього імпорту, дані за 1900 р.) – не було створено. Експорт Росії до Німеччини в 1900 р. становив майже 24% від загального вивозу, у 1911 р. – близько 31%. У 1906 р. було здійснено спробу

організувати Російську торгову палату в Берліні, проте задум зазнав фіаско через відсутність належної кількості російських купців у Берліні. Засновники обмежились створенням відповідного комітету. Усе, вочевидь, через те, що Німеччиною було скрупульозно розроблено власну експортну стратегію. Цю тезу підтверджували і вітчизняні підприємці. Так, у вересні 1918 р. в Харкові відбувся раут на честь представників промисловості й торгівлі Вюртемберга (Німеччина), на якому голова Ради З'їздів гірничо-промисловців Півдня Росії М. Ф. фон Дітмар наголосив: “Нам вкрай потрібні такі три речі, яких у вас в Німеччині так багато – це: любов до вітчизни, усвідомлення обов’язку і працелюбність. Але, на жаль, ці предмети не вивозять з чужих країн і ніякими заохочувальними митами такого вивозу зробити не можна. Ці предмети слід зростити в самому народі, тому всю нашу енергію й усю працю ми спрямуємо в бік насадження в нашому народі таких якостей, які стануть основою його подальшого громадянського, економічного та державного життя, а допоки... допоки ви нам будете привозити гудзики, намистини, лінійки, чорнила, олівці, машини та інші матеріальні предмети, а ви від нас будете вивозити хліб, руди, харчові продукти... дуже буде схоже на торгівлю з колоніями Південної Африки”.

Досить великим був також вплив німецьких посередницьких фірм, які виступали з'єднувальною ланкою між Росією та іншими країнами Європи. Професор М. В. Довнар-Запольський наводив такий сумний приклад: Німеччина примудрялася російську сировину завозити знову до Росії після невеличкої переробки (нелущений горох з Росії до Німеччини, лушений – з Німеччини до Росії). Суттєву небезпеку для економіки Російської імперії становило те, що Німеччина домінувала на російському внутрішньому ринку в дуже важливий період, коли формувалася структура зовнішньої торгівлі, визначалися принципи й канони торгових відносин, і все це відбувалося в інтересах німецької економіки.

Отже, бінарні торгово-промислові палати курирували певний двосторонній напрям торгівлі, що значно пожвавлювало торгіві зв'язки імперії з відповідними країнами. Сам організаційний тип палати призвичаював експортерів Російської імперії до європейських форм і методів економічного співробітництва.

ПЕРШИЙ УЗАГАЛЬНЮЮЧИЙ НАРИС З ІСТОРІЇ ВСЕСВІТНЬОЇ ТОРГІВЛІ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ XX ст.: АВТОРИ, РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАДУМУ, КОНТЕКСТ

Музичко Олександр Євгенович

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (м. Одеса)

Серед можливих напрямів дослідження історії торгівлі є історіографічний, який передбачає аналіз економічної думки, створення перших

посібників з історії торгівлі, економіки, фінансів тощо, а значить дозволяє досягнути вигоди сучасних концепцій. Метою цього повідомлення є аналіз однієї з історіографічних пам'яток кінця XIX ст.: семидесятишестисторінкової праці одеських авторів А. С. Синявського та В. М. Масалова “История всемирной торговли в связи с промышленностью”, що була видана в Одесі у друкарні Кірхнера у 1896 р. Навіть біографи найвідомішого з цих двох авторів, А. С. Синявського, лише згадують про факт видання ним цієї праці, але без розкриття обставин та значення, напевно, не надаючи цьому факту ваги.

Видання цієї невеликої книжки було зумовлено кількома суспільно-економічними та культурними тенденціями. Розвиток економіки, комерції викликав потребу у розвитку комерційної освіти. Реагуючи на ці запити, комерсанти та влада заснували мережу освітніх комерційних гімназій в усіх великих містах Російської імперії, що були успішними навчальними закладами завдяки фінансовій підтримці з боку купецтва. Подібні тенденції з іще швидкими темпами мали місце і у Західній Європі. Одним з напрямів викладання у таких закладах було висвітлення історії торгівлі. Як великий торговельний центр Одеса закономірно втілювала ці особливості доби. Культура Одеси формувалась під потужним впливом осіб, які приїхали до цього міста у зрілому віці. Не була винятком й історія комерційної освіти. Одним з тих, хто нетривалий час (1894–1896 рр.) працював на посаді викладача історії торгівлі та промисловості в Одеському комерційному училищі, був А. С. Синявський, відомий громадський діяч, географ, етнограф, історик України нового часу. У 1889 р. він завершив навчання на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира, де його погляди формувалися головним чином під впливом В. Б. Антоновича. У 1890–1896 рр. А. С. Синявський мешкав та працював в Одесі, де був членом української “Одеської Громади”.

Незрівнянно менш відомий співавтор А. С. Синявського Володимир Михайлович Масалов, хоча в історії одеської культури і, зокрема, комерційної освіти цей вихованець Рішельєвського ліцею, довгий час викладач географії та статистики Комерційного училища, залишив безумовно більший внесок. Смерть В. М. Масалова у 1899 р. викликала значний резонанс. У цьому зв'язку відомий одеський історик М. Г. Попруженко писав про подвижницьку працю покійного викладача.

Важливість видання А. С. Синявського та В. М. Масалова полягає в його новаторстві, особливо в одеському контексті. У передмові автори зазначали відсутність подібного нариса, згадуючи лише працю петербурзького політехнома та викладача Д. Д. Морєва “Краткие очерки из истории всемирной торговли” у часописі “Счетоводство” (1895–1896 рр) та переклад праці Віденського професора Адольфа Бєра з історії світової торгівлі. Автори також згадали праці німецьких вчених Юліуса Енгельмана та Макса Хаусхофера. Перша з цих праць була видана у Москві у перекладі російською мовою ще у 1870 р.

Лише у 1899 р. московський економіст М. М. Соболев видав у Москві “Очерки из истории всемирной торговли в связи с развитием экономической жизни” (друге видання – 1902 р.). У 1898 р. та 1910 р. у Києві та Москві було видано нариси з історії російської торгівлі викладачів комерційних училищ І. П. Козловського та В. А. Бутенка.

У передмові А. С. Синявський та В. М. Масалов анонсували значно амбітніший план, аніж видання одного випуску. Вони наголошували, що результатом їх праці став курс історії давньої торгівлі, середньовічної (цей період вони визначали як 476–1492 рр.) та нового (1492–1789 рр.) й новітнього часу (з 1789 р.), при чому останній – у зв’язку з історією російської торгівлі. Саме цей нарис вони називали найоригінальнішим, а інші визначали, як здебільшого компілятивні. На нашу думку, компілятивність не нівелює авторської позиції, що всеодно є визначальною у відборі фактів, і тому немає підстав вважати працю А. С. Синявського та В. М. Масалова лише перекладом чи хрестоматією тощо. На жаль, переїзд А. С. Синявського, що супроводжувався політичними переслідуваннями, та хвороба і смерть В. М. Масалова перервали їх працю.

У перший випуск автори включили 24 нариси з історії торгівлі та промисловості (тобто господарювання) країн давнього світу. В цьому полягала особливість видання, адже М. Соболев, з яким варто порівнювати їх працю, не приділив цьому аспекту достатньої уваги, і загалом в його праці давньому світу було відведено значно менше увагу. Також особливістю праці одеситів було зверення уваги на економічний світогляд населення давнього світу. Велику увагу вони приділили країнам Сходу, до чого завжди закликали педагоги-історики новатори, які прагнули подолати надмірний європоцентризм. Також автори закликали розглядати торгівлю у зв’язку з політичною історією, власне, як її підґрунтя. Праця відзначалась лаконічним, але виразним викладом, паралелями з новітньою історією, що мало викликати відгук у читачів та зацікавлювати їх предметом. Тісний зв’язок торгівлі та культури був продемонстрований у розділах, в яких йшлося про торгівлю предметами культури, зокрема, книгами.

Отже, праця А. С. Синявського та В. М. Масалова була першим посібником з історії розвитку торгівлі на території Російської імперії, працею хоча й компілятивною, але творчою. Вона мала значний культурологічний потенціал, адже історія торгівлі у ній була розглянута у тісному зв’язку з культурою. Водночас, праця засвідчила зростання інтересу до економічної історії, що було принциповою ознакою історіографії зламу ХІХ–ХХ ст. Важливим джерелознавчим завданням є пошук невиданих частин цієї праці з метою включення її до подальшого історіографічного аналізу.

КЕРУЮЧИЙ КИЇВСЬКОЮ КАЗЕННОЮ ПАЛАТОЮ А. А. СТРЕКАЛОВ: ЧИНОВНИЦЬКА КАР'ЄРА

Ніколайчук Дмитрій Олександрович
Інститут історії України НАН України (м. Київ)

У зв'язку з проведенням в Україні адміністративно-територіальної реформи і політики децентралізації аналіз системи місцевого управління Російської імперії, вивчення досягнень і прорахунків діяльності імперських чиновників набуває нових форм. Відтак, дослідження ролі та місця дієвого чиновника, провідника державної політики у регіонах є досить актуальним у вивченні механізмів функціонування місцевих інституцій.

Забезпечення високого професійного рівня кадрового складу управлінських інституцій Київської губернії, з огляду на значення Києва і Київщини у суспільно-політичному житті Російської імперії, було одним із важливих завдань внутрішньої політики вищої імперської влади, особливо в умовах наростання революційної ситуації на початку ХХ ст. Серед головних осіб у губернській ієрархії був керівник губернської казенної палати, який у разі відсутності губернатора та віце-губернатора тимчасово виконував обов'язки з управління губернією, тому у губернській чиновницькій ієрархії фактично був третьою особою. Варто зауважити, що служба у київській губернській адміністрації була дуже престижною, і часто ставала для більшості чиновників важливим етапом для успішної кар'єри.

Типовим представником успішного чиновника та професіонала був керівник Київської казенної палати (1911–1914 рр.) А. А. Стрекалов.

Стрекалов Андрій Андрійович народився 5 жовтня 1863 р. у сім'ї інженер-майора. У 1888 р. закінчив курс наук на історико-філологічному факультеті Імператорського московського університету. З 1890 р. розпочав чиновницьку кар'єру на посаді помічника секретаря Віленського військово-окружного суду, а в 1892 р. перейшов на службу у міністерство фінансів. Наказом міністра фінансів С. Вітте 1892 р. А. Стрекалова призначено виконуючим обов'язки податкового інспектора Троцького повіту Віленської губернії. Саме після призначення у м. Троць А. Стрекалов залишився працювати в установах міністерства фінансів і зможе себе зарекомендувати як дієвий скарбничий (фінансист). 31 грудня 1895 р. А. Стрекалова переведено в Україну на посаду виконуючого обов'язки 2-го відділення Катеринославської казенної палати, а через рік наказом міністра фінансів було затверджено на цій посаді. Як керівник 2-го відділення А. Стрекалов зумів проявити себе як професіонал: неодноразово виконував обов'язки очільника казенної палати; виконував доручення катеринославського губернатора з розмежування земельних ділянок у губернії, брав участь у роботі міністерських нарад. Так, у 1899 р. за розпорядженням міністра фінансів А. Стрекалов був учасником наради для

підготовки проекту “Положення о порядке взимания окладных сборов с надельных земель крестьянских обществ”. 2 квітня 1900 р. А. Стрекалова було переведено в Оренбург керівником казенної палати.

Із 1900 р. міністерство фінансів неодноразово долучало А. Стрекалова до роботи різного роду міністерських і губернських нарад та комісій: “Совещание о пересмотре правил земского управления в неземских губерниях” (1900 р.), “Совещание для соображения вопроса о возможности отмены круговой поруки крестьян в уплате окладных сборов” (1901–1903 рр.), “Особое областное совещание по выделению дач единственного владения казны в Тургайской области” (1901 р.), “Комиссия по обсуждению вопроса о выгоднейшей эксплуатации войсковых земель и лесов и о финансовом положении Оренбургского казачьего войска” (1903 р.), “Совещание по вопросу о податных преобразованиях в связи с отменю круговой поруки” (1906 р.), “Комиссия о подробном исследовании экономического положения Уральского казачьего войска и изыскание мери к улучшению своего положения” (1907 р.), “Совещание по пересмотру действующего положения о промысловом налоге” (1908 р.).

Варто зауважити, що професійні здібності А. Стрекалова були оцінені не лише безпосередніми керівниками останнього, а й іншими вищими імперськими чиновниками, які залучали його до вирішення різного роду питань з управління краєм. Зокрема у 1903–1904 рр. на запрошення військового губернатора Тургайської області А. Стрекалов періодично брав участь у засіданні Присутствія Тургайського обласного правління у справах з селянського управління.

10 листопада 1907 р. А. Стрекалова знову переведено в Україну, але вже на посаду керівника Херсонської казенної палати. За перший рік роботи у Херсоні А. Стрекалов відновив повноцінне функціонування фінансової системи й налагодити роботу податкових інституцій. “Податное дело в губернии удалось поставить на должную высоту лишь с вступлением в управление Херсонскою казенною палатою его, статского советника А. А. Стрекалова, благодаря его исключительной энергии, знанию дела и умению заставить работать своих подчиненных”, – зазначалося у річному звіті губернатора Херсонської губернії Ф. Бантиша за 1908 р. 23 травня 1911 р. у чині дійсного статського радника А. А. Стрекалова було призначено керівником Київської казенної палати, а вже 23 липня 1914 р. був переведений у Москву керівником губернської казенної палати, яку очолював до березня 1917 р.

Отже, службовий шлях керівника Київської казенної палати дійсного статського радника А. А. Стрекалова є типовим прикладом успішного, дієвого професійного чиновника, який не просто виконував формально визначені законодавством обов’язки, а й регулярно брав участь у роботі міністерських, губернських, обласних комісій та нарад не лише фінансової сфери, а й з питань місцевого управління, селянських справ тощо.

“ЩОДЕННИК ПРИКАЖЧИКА” ПРО ТОРГІВЛЮ ПОЛТАВЩИНИ НА ПОЧАТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918)

Архірейський Дмитро Володимирович
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (м. Дніпро)

Певні уявлення про особливості торговельних процесів під час Української революції 1917–1921 рр. дає щоденник кобеляцького прикажчика, точніше торгового агента, Матвія Бобошка (Погода Ю. В., Попруга Ю. А. Дневник приказчика. Полтава: Фирма “Барз” Инк., 2005, 296 с.), фактично невідомий науковій громадськості як історичне джерело. Автор щоденника приділяє увагу багатьом аспектам свого тодішнього повсякдення (військово-політичним подіям, моральній атмосфері, особистому та професійному життю тощо), проте нас цікавить фахове оцінювання М. Бобошком торговельної сфери. Хоча його записи охоплюють період від липня 1916 до листопада 1921 р., зосереджуємо увагу на відповідних процесах початкової фази революції (березень 1917 – квітень 1918), переважно мирної, але вже драматичної і непередбачуваної.

Колишній фронтвик, комісований у зв’язку із пораненням, М. Бобошко з літа 1916 р. працює у кобеляцькому споживчому товаристві, яке спеціалізувалося на продажу мануфактури і похідної продукції. До його функцій, як видно із щоденника, входили поїздки до інших міст за товаром, прийом та облік товару в конторі, ведення обліково-фінансової документації, участь в організаційних заходах (зібрання пайовиків і т. п.). Саме цим він займався і від початку революції.

Сучасна історична наука вважає, що революція 1917 р. в Російській імперії однією з головних причин мала кризовий стан економіки. М. Бобошко, який не приховує симпатій до революції, фактично підтверджує, що з березня 1917 р. відчувався дефіцит деякої споживчої продукції, а в серпні того ж року він констатує наявність “у промисловості страшної кризи”, відсутність товарів та, як наслідок, інфляцію карбованця. Подальші записи щоденника фіксують невпинне розростання економічної кризи та факти реакції на неї як різноманітних політичних режимів (Тимчасового уряду, Української Центральної ради, більшовиків), так і населення. Із серпня 1917 р., наприклад, у деяких містах (Харків) почали запроваджувати заборонно-дозвільний режим на переміщення певних груп товарів. У сфері торгівлі почала діяти карткова система, за допомогою якої намагалися боротися із товарним дефіцитом та інфляцією. Ринок реагував на економічну кризу в єдино можливий спосіб – уходом у тінь: звужувалися офіційні товаропотоки і розквітала спекуляція. М. Бобошко, як фахівець, чудово розумів сутність того, що відбувалося, тому давав чіткі описи та оцінки стану торгівлі.

За його свідченнями, єдиною владою, яка намагалася контролювати економіку, включно із торгівлею, позаекономічними методами, були більшовики (січень–лютий 1918 р.). Коли поширилися чутки про погроми більшовицькою владою банків та казначейств, вкладники почали вимагати повернення своїх грошей. Видачу ж банками не більше 500 карбованців на тиждень М. Бобошко пояснює відсутністю грошей і відповідним розпорядженням влади. Незабаром більшовики почали обкладати заможних мешканців Полтавщини значними контрибуціями, погрожуючи арештами. Наприкінці ж січня 1918 р. нова влада розпочала “соціалізацію всього: землі, майна рухомого та нерухомого, хліба та ін.” За місяць, відступаючи під тиском німців, більшовики взагалі “почали грабувати крамниці...” Повідомив автор щоденника й про пограбування кобеляцьких крамниць й прийшлими німецькими “союзниками”.

Зростаюча інфляція турбувала автора щоденника і як представника торговельної сфери, і як споживача. Він доволі часто протягом першого року революції згадує про зростання цін як на продовольчі й споживчі товари, так і на мануфактуру, якою торгувало його товариство. У зв’язку із зростанням цін актуальним ставало питання збільшення заробітної плати.

Не зважаючи на форс-мажорні обставини, споживче товариство М. Бобошка намагалася працювати у звичному режимі. Прикажчик приділяє чимало уваги своїй повсякденній роботі. Протягом березня 1917 – січня 1918 р. він, зокрема, 14 разів виїздив за межі Кобеляків за тими чи іншими товарами. Констатує припинення поставок американської та польської мануфактури, він із колегами змушений переорієнтуватися на внутрішні резерви. Отож, не дивно, що губернські центри Полтава та Харків з їхніми складськими запасами “всякої всячини” стають товарною Меккою для провінційних торговців. За вказаний період М. Бобошко у Полтаві побував 10 разів, у Харкові – 6. У жовтні 1917 р., незадовго до державного перевороту, він з’їздив навіть до Москви. Інколи кобеляцькі торговці їздили по селах рідної губернії, закупаючи сировину для виробництва й перепродажу та продовольства для власної потреби. Описуючи ці поїздки, М. Бобошко свідчить, як поступово ускладнюється комунікація між містами та регіонами, пересування громадян стають небезпечними пригодами, особливо з початком бойових дій.

Деякий час, за даними щоденника, товари можна було замовляти і пересилати поштою, як і переказувати гроші. Але з подальшою мілітаризацією революції пошта, як і транспорт, стає для цивільних громадян забутою розкішшю. Торгівля стає небезпечним, ризикованим заняттям, не дарма М. Бобошко вже у 1917 р. замислюється про придбання вогнепальної зброї для самозахисту.

З подальшим розгортанням кризи для кобеляцького споживчого товариства актуальнішими стають матеріально-соціальні питання. Автор щоденника все частіше турбується про забезпечення родини та колег продовольством, товарами широкого вжитку. Втім, не зважаючи на скруту, він

та його співробітники не забувають й про благодійництво: передають частину мануфактури Червоному Хресту, допомагають вчителям та біженцям тощо.

Варто визнати “Щоденник прикажчика” важливим джерелом з історії Української революції 1917–1921 рр. взагалі, дані ж торгового агента про стан торгівлі на Полтавщині – дуже цінною інформацію, яку бажано враховувати при дослідженні економічної складової зазначеного періоду.

МИТНА ВІЙНА МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ТА ПЕРШИМ КРИМСЬКИМ КРАЙОВИМ УРЯДОМ У 1918 р.

Грушецький Богдан Павлович

*Національний університет біоресурсів і природокористування України
(м. Київ)*

Після проголошення незалежності УНР і знищення більшовиками кримської автономії у січні 1918 року українське керівництво починає все більше схилитися до необхідності включення Кримського півострова до складу України. Через першу агресію більшовиків проти України цю ідею довелося відкласти на пізніший час. Сприятливі обставини склалися лише наприкінці квітня 1918 р., коли завдяки допомозі німецької та австро-угорської армій Центральна Рада повернула собі контроль над Наддніпрянською Україною, а воїни Кримської групи Армії УНР взяли вирішальну участь у звільненні Кримського півострова від більшовиків.

Проте приєднання Криму до України на той момент не входило до планів Німеччини, що завдяки кількісній і якісній перевазі своїх військ домінувала на звільнених від більшовиків територіях. Під їх тиском українські війська змусені були покинути територію півострова, у Києві відбувся державний переворот гетьмана П. Скоропадського, а в Криму був сформований Перший Кримський крайовий уряд, який проголосив курс на “збереження самостійності півострова до рішення міжнародного положення його”.

Разом з тим, Українська Держава на чолі з гетьманом П. Скоропадським розглядала Крим як свою частину, продовживши таким чином політику УНР. З огляду на протилежність підходів Кримського крайового уряду С. Сулькевича та низку неприємних інцидентів, Українська держава в середині липня 1918 р. оголосила про повне припинення економічних зносин із Кримом, окрім тих, що стосувались розквартированих на півострові німецьких військових. Офіційно був оформлений політичний курс на економічну блокаду.

Такий метод економічного тиску з метою досягнення необхідних політичних результатів Українською Державою був застосований не вперше. Ще 11 травня уряд видав наказ “Про заборону вивозу товарів у Румунію

і Бессарабію” з метою змусити Румунське королівство вивести свої війська з окупованої ними Бессарабії та повернути цей регіон до складу України. Митна війна між державами тривала протягом літа 1918 р. і завершилась приїздом до Києва румунської делегації для переговорів.

Аналогічно з попереднім варіантом до Криму було заборонено ввозити фабрично-заводські вироби та хліб, вивозити фрукти, тютюн і вино. Кримський уряд відповів на це заборонаю вивозити сіль до України. Таким чином, обидві сторони показали свою непоступливість на першому етапі конфлікту.

Урожай 1918 р. в Криму був абсолютно незадовільний. Озимини зібрали в кількості нижче середнього рівня, а ярових культур ще менше. Ще навесні хлібний пайок у Ялті дійшов до 0,5 фунта на день для дорослих і 0,25 фунта для дітей. 13 серпня в деяких частинах Сімферопольського повіту відбувся сильний град, через який великою мірою постраждали зернові посіви. Відносно задовільний врожай у Євпаторійському повіті вивозився німецькими військовими, незважаючи на заборону Кримського уряду. Призначений українським урядом сімферопольський староста повідомляв: “На час мого приїзду до Сімферополя там видано населенню останній запас хліба (на 2 дні 1 фунт). Більше в розпорядженні Продовольчої Управи не залишилось. Обиватель... стає в чергу до булочних звечора”. В Євпаторійському повіті, що посідав друге місце серед кримських повітів за кількістю землі, зайнятій у сільському господарстві, відбувались безпорядки, пов’язані з нестачею хліба. В Байдарській та Богатирській волостях Сімферопольського повіту розпочався голод.

Крім зернових, до Криму з України щорічно ввозилась значна кількість молочних продуктів, яєць, птиці, олії, картоплі, сіна, кам’яного вугілля, дров, метали та залізна руда. Також важкою проблемою для кримської економіки був дефіцит цукру. В Криму вирощувався лише кормовий та напівцукровий буряк. Саме тому сюди щорічно ввозили 623 тис. пудів цукру. Через економічну блокаду консервні фабрики півострова не могли перероблювати фрукти і перейшли на м’ясні та овочеві консерви.

Болісно вдарила економічна блокада і по плодовій галузі кримського господарства. Щорічно з Криму ввозилось до 35–40% від врожаю фруктів. В умовах економічної блокади Крим не міг отримати пакувальні матеріали й необхідний транспорт для експорту щедрого врожаю фруктів серпня 1918 р. Одночасно сам факт існування садів і виноградників Криму був поставлений під загрозу через дефіцит добрив, які можна було отримати в Україні. Феодосійська повітова управа прохала в українській владі дозволу на вивезення з Харкова мідного та залізного купоросу, сірчаного оцту, хлорного барію, паризької зелені.

В Криму склалась кризова ситуація. Ціни на продукти вже в першій половині серпня досягли величезних позначок і продовжували нестримно збільшуватись. Крим опинився в майже повній економічній ізоляції. Лише з Туреччини, згідно з донесеннями повітового керівництва, ввозились тютюн, кава, лимони, дрова, а з Греції – сушені фрукти.

Такий стан економічних відносин на півострові призводив до протестів проти конфлікту з Українською Державою як з боку місцевого населення, так і службовців. Голова Євпаторійського повіту писав, що необхідно якнайшоріше відкрити український кордон. Голова Таврійського союзу борощномелів Г. Каганський висловлювався за економічне об'єднання Криму з Україною. 5 вересня з'їзд садовласників у Сімферополі ухвалив звернутись до обох урядів припинити економічну війну.

Загрозливому стану економіки Криму була присвячена нарада Кримського Крайового Уряду від 15 вересня 1918 р. Прем'єр-міністр С. Сулькевич доповідав: "Якщо не виявиться можливим в найближчий час вивезти плоди у великій кількості, то господарства великої кількості садовласників будуть розорені". Також під час наради повідомлялось про кризу у продовольчій, фінансовій, паливній сферах економіки, поштових відносинах. Невдовзі розпочалися переговори з Українською Державою, а 18 вересня український уряд постановив тимчасово припинити митну війну з Кримом.

“РЕКВІЗИЦІ ТА КОНФІСКАЦІЇ”. ВЗАЄМВІДНОСИНИ ХАРКІВСЬКОЇ МИНИЦІ І ДОБРОВОЛЬЧОЇ АРМІЇ (1919 р.)

Дейнеко Сергій Миколайович

Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова (м. Харків)

На початку 1919 р. на території України розпочалося протистояння між прибічниками червоної та білої Росії. У квітні на Донбасі спалахнули криваві бої між частинами Добровольчої та Червоної армій. Наслідком цього став наступ білих та перехід під їхній контроль Харківщини у червні 1919 р. Після п'ятиденних боїв, 25 червня до Харкова ввійшли підрозділи Добровольчої армії.

Ще в серпні 1918 р. при головнокомандуючому Добровольчою армією, яка згодом стала частиною Збройних сил на Півдні Росії (далі – ЗСПР), була створена Особлива нарада, що виконувала функції уряду на підконтрольних цьому збройному формуванню територіях. У його складі перебував Фінансовий відділ, перейменований у 1919 р. на Управління, який відповідав за цю галузь економіки. Згідно з розпорядженням, виданим вищезначеним Відділом 23 грудня 1918 р., "... при занятті Добровольческою армією городів, в коих находятся губернские, областные или окружные учреждения Ведомства Финансов, таковые незамедлительно подчиняются Финансовому Отделу Особого Совещания". Так, митним установам для виконання своїх функціональних обов'язків Управління фінансів у червні 1919 р. рекомендувало використовувати законодавчі акти Російської імперії, зокрема, Митний тариф 1903 р.

Невдовзі після взяття міста військами А. Денікіна, Харківська митниця потрапила у поле зору не тільки Управління фінансів, на заклад

звернули увагу офіцери-дроздовці, терські і кубанські козаки та новостворена комендатура. Справа в тому, що на її складах зберігалась значна кількість різноманітних алкогольних напоїв, саме вони викликали нездорову зацікавленість до установи борців за “єдиную и неделимую”.

Уперше військовослужбовці Добровольчої армії прибули до митниці з метою провести реквізицію 17 липня 1919 р. Офіцер передав службовцю невеличкий документ, який варто процитувати: “Предлагается Вам отпустить двадцать бутылок шампанского, для нужд Комендантского Управления. Комендантский адъютант капитан Ярошевский”. І це був тільки початок великого паломництва шанувальників Бахуса до митних складів. Так, тільки протягом другої половини липня з подібними листами до керівництва Харківської митниці зверталися 6 разів. Окрім офіцерів комендатури, долею вищезгаданих складів опікувався 3-й батальйон 2-го Офіцерського стрілецького генерала Дроздовського полку. 16 липня командування цієї військової частини виставило караул біля пакгаузів митниці. Апетити російського воїнства росли дуже швидко, вже 18 липня керуючий Піщанський отримав такого листа: “Прошу выдать по требованию Начальника 1-й Терской Конной Казачьей дивизии от ..., двести пятьдесят бутылок токайского вина и пятьдесят бутылок шампанского; по требованию командира 1-го Армейского корпуса от ... шампанского пять бутылок и вина токайского двадцать бутылок и Коменданту г. Харькова токайского вина восемьсот семьдесят четыре бутылки и шампанского шестьсот пять бутылок, всего 18 июля выпустить тысячу сто сорок четыре бутылки токайского вина и шестьсот шестьдесят бутылок шампанского”. Таким чином, тільки впродовж одного дня представниками нової влади було реквізовано 1804 пляшки вина.

В окремих випадках реквізиції стали походити на відвертий грабунок. 19 липня на ім'я полковника Черткова, командира 2-го батальйону 2-го Офіцерського Дроздовського полку, надійшла скарга від керуючого Харківською митницею Піщанського, в якій він висловлював невдоволення діями одного з офіцерів підрозділу, що реквізував “без установленного на то порядка” 424 пляшки шампанського. Приклад невідомого поручика надихнув на аналогічні дії офіцера штабу групи генерала Шкуро прапорщика Українського, який, згідно з доповідною запискою Піщанського на ім'я коменданта міста, “подал мне заявление, что он требует выдачи вина 240 бутылок токайского и 60 бутылок шампанского и ответственность берет на себя”.

Усього ж влітку 1919 р. представники Добровольчої армії, за підрахунками митників, реквізували 4577 пляшок шампанського та 5292 пляшки токайського вина, яке належало Угорському Бюро товарообміну.

Реквізиції торкнулися не тільки алкогольних напоїв. У липні Реквізиційна комісія № 6 ЗСПР під керівництвом полковника Плесковського взяла на облік товари, які зберігалися на складах Харківської митниці, зокрема, одяг, білизну, прядиво, капелюхи, тканини шовкові та вовняні,

вироби зі шкіри, металу, електромеханічне обладнання, засоби гігієни, тютюн, ювелірну продукцію та навіть папір для цигарок. Усього більше 40 товарних позицій.

Тоді ж Реквізиційна комісія Головного начальника з постачання ЗСПР, Міжвідомча реквізиційна комісія вилучила 10 пудів 30 фунтів фотографічних пластин для потреб військово-топографічної служби і передали підпоручику Павлюку. Під час огляду виявили, що вони зіпсовані, але все одно забрали. Міжвідомча реквізиційна комісія оцінила вищезгадані пластини у 500 рублів.

Тоді ж Реквізиційна комісія № 6 розпочала конфіскацію теплих речей, які зберігалися в пакугах митниці, це, зокрема, – шарпетки, панчохи, капори, а також... сигари.

Отже, реквізиції на митниці у період панування в Харкові армії А. Денікіна проводилися спеціально створеними для цього структурами – Реквізиційною комісією № 6 та Міжвідомчою реквізиційною комісією, а також представниками комендатури і окремих військових частин.

Харківським митникам ця влада запам'яталася не тільки вилученням товарів. Керманічі “країни Доброволії” добре розуміли, наскільки важливим є збереження державних інституцій. Відповідно, не дивлячись на те, що митниця у Харкові не працювала за призначенням внаслідок близькості до зони бойових дій та економічного колапсу, мова про її ліквідацію не велася. Ба більше, були підтверджені штати установи, та 29 липня 1919 р. Управління фінансів затвердило нові посадові оклади для співробітників митних закладів, які знаходилися на території підконтрольній ЗСПР, у тому числі і для Харкова. З 1 серпня Управління фінансів ввело грошову доплату для митників з огляду на “дороговизну”. У списку фігурує 1 місто і 9 адміністративних територій, найбільшу надбавку отримали м. Харків і Закавказький регіон – 750 руб.; Таврійська губернія – 650 руб.; Терсько-Дагестанський район, Астраханська, Катеринославська і Херсонська губернії – 600 руб.; Чорноморська губернія – 500 руб.; Область Війська Донського – 400 руб.; Кубанська область – 250 руб.

Залишки зовнішньоекономічної діяльності на територіях, підвладних А. Денікіну, жевріли у приморських містах – Туапсе, Новоросійськ, Севастополь. Так, 19 липня Особлива нарада дозволила ввозити без сплати мита 95 найменувань товарів, в основному промислового походження – обладнання, сировина, напівфабрикати, метали і тільки 12 пунктів з цього списку склали продукти. Відповідно, 31 липня наказом Управління фінансів в штаті Харківської митниці ліквідували дві посади канцеляристів і передали їх до Севастопольської митниці. У серпні скоротили ще вісім посад доглядачів, всім хто залишився безробітним запропонували аналогічні місця в Туапсе. В митних установах Севастополя і Туапсе не вистачало доглядачів і канцелярських чиновників.

Квінтесенцією взаємовідносин між Харківською митницею і Добровольчою армією можна вважати випадок, який стався наприкінці листо-

пада 1919 р. Доглядач Христов після повернення з відрядження до Ростова-на-Дону у своєму рапорті доповів, що службову зброю (револьвер і шашку) “было отобрано у него в дороге властями Добровольческой армии 29 ноября 1919 года”.

На завершення можна сказати, що відносини між митниками Харкова і армією А. Денікіна базувалися на двох складових: 1) розуміння важливості збереження інституцій для можливого подальшого державотворення; 2) реквізиції, які були обумовлені потребами сьогодення та самодурством деяких офіцерів.

НЕРЕАЛІЗОВАНІ МОЖЛИВОСТІ НЕРІВНОПРАВНОЇ УГОДИ (ДО 100-ЛІТТЯ ПАКТУ ПІЛСУДСЬКИЙ – ПЕТЛЮРА)

Васковський Ростислав Юрійович
Середня загальноосвітня школа № 35 (м. Дніпро)

Весна 1920 року... На більшій частині Наддніпрянської України втретє встановлено більшовицький режим. Західна частина етнічних українських теренів захоплена польськими військами. Територія Української Народної Республіки, реально контрольована Директорією, Радою Народних Міністрів і Дієвою Армією УНР, звужилася до розмірів невеликого клаптика в районі Кам'янець-Подільського (тим самим немовби підтверджуючи приповідку ворогів української влади: “У вагоні – Директорія, під вагоном – територія”). Здавалося б, іще трохи й Друга УНР, так само як і Перша, зникне з політичного життя, аж раптом ситуацію кардинально змінив наступ польської та української армій. Набув чинності квітневий договір 1920 р., підписаний у Варшаві Начальником Панства Польського Юзефом Пілсудським і Головою Директорії, Головним Отаманом Армії УНР Симоном Петлюрою.

Укладанню Варшавської угоди передували драматичні події. Успішний наступ, розпочатий об'єднаними українськими арміями – УГА й Дієвою Армією – у другій половині літа 1919 р., завершився тріумфальним звільненням української столиці і не менш ефектним їхнім відступом з Києва внаслідок конфлікту з Добровольчою армією Антона Денікіна.

Останній був не просто представником білого руху, що виступав за відновлення “єдиної та неподільної Росії”, відкидаючи будь-яку можливість існування незалежної української держави (на це, зокрема, вказує його офіційний титул – “Головнокомандувач Збройних Сил Півдня Росії”). На нього робили ставку держави Антанти, тому Україні могла б загрозувати дипломатична ізоляція з боку переможниць у Першій світовій війні. Через це УНР стала більше потребувати контактів з Польщею (інтереси якої зокрема протегувала Франція). Недарма Петлюра у своєму листі до міністра закордонних справ УНР Андрія Левицького від 11 лис-

топада 1919 р. писав: “Налагодження наших відносин з Польщею могло б нас врятувати – дати нам базу певну, відносини зі світом і перспективи”.

Здавалося б, обставини сприяли цьому. Вже 30 жовтня 1919 р. А. Левицький зустрівся з Пілсудським, і той задекларував власну готовність підтримувати українську державність. Водночас останній зазначив, що серед впливових польських кіл ця ідея не користується популярністю, до того ж, мовляв, “Польща не самостійна у своїй зовнішній політиці і тому не може маніфестувати своє визнання раніше за країни Антанти”. Разом з тим, можна стверджувати: поляки також були зацікавлені в альянсі з УНР – як союзником у війні з радянською Росією і заради договірного закріплення Східної Галичини та частини Волині за відновленою Польською державою.

Спочатку видавалося, що все складається чи не найкраще. Внаслідок успішного наступу польсько-українських військ уже 7 травня 1920 р. (тобто одночасно зі звільненням Києва від більшовиків) на засіданні РНМ УНР у Кам’яниці-Подільському ухвалюється рішення про переїзд урядових установ до Вінниці, а Петлюра, який брав участь у цій нараді, повідомляє про організацію у Вінниці зустрічі з Пілсудським 16 травня та окреслює перелік питань, що планувалось обговорити.

2 червня з’явиться “Декларація уряду Української Народної Республіки”, у якій з упевненістю констатувалося, що “тепер наш народ може приступити до заведення на Україні такого ладу, якого йому треба, може відновити свою державність”. Проте вже 8 червня на останній нараді українського уряду у Вінниці обговорювалося лише одне питання, про евакуацію звідти, й було ухвалене відповідне рішення “евакуювати центральні державні установи у напрямку станції Жмеринки”. З 16 червня Рада міністрів засідала вже у Проскуріві, 28-го – знов у Кам’яниці-Подільському, 12 липня – у Станіславові, а з 19-го – у Тарнові, де перебуватиме до середини вересня 1920 р.

Головною причиною кардинальної (якщо не сказати – катастрофічної) зміни ситуації стане прорив фронту російськими більшовиками та наступ Першої кінної армії Семена Будьонного. Як наслідок, Червона армія, дійшовши практично до Варшави, ледь не розпочала реалізовувати план поширення всесвітньої пролетарської революції (“Мы на горе всем буржуям мировой пожар раздуем!”). Тільки завдяки “Диву на Віслі” – контрудару польсько-українських військ – обидві сторони повернулися на лінію розмежування до початку квітневого Київського походу. А підписане у підсумку в жовтні 1920 р. радянсько-польське перемир’я поставить хрест на спробах відновити владу УНР на теренах, що стали відтепер більшовицькою УСРР...

Підводячи підсумки, слід зазначити, що, не дивлячись на усі негативні моменти, що супроводжували тандем Пілсудського та Петлюри 1920 року, Варшавський договір був, по суті, “фолом останньої надії” для української незалежної держави. Проблема полягала в тому, що зовнішньополітичні

обставини склалися таким чином, що цій конвенції не судилося довге існування. А тиск держав Антанти, котрі були налякані наступом більшовиків влітку 1920 р. і тому наполягали на якнайшвидшому підписанні Польщею мирної угоди з ними, і притиснув врешті-решт до жовтневого перемир'я, що перекреслило договір з “Петлюрівською Україною без території”.

Утім існував ще один аспект. Часто самі українці не були готові захищати власну державність з такою ж силою, як це робили ті самі поляки. Мабуть, найповніше подібну тенденцію передав В'ячеслав Липинський – український історик і політичний діяч польської національності, який назавжди пов'язав себе з Україною. Ще навесні 1919 р., у самий розпал хаосу, що охопив країну, він залишив у своєму щоденнику такий зойк відчаю: “Живу болізно зі своїми думками. Вони... крутяться коло двох восей, двох трагедій: трагедії суспільної, української, вона була і трагедією моєю. Іноді не розбереш, де кінчиться одно і де починається друге... Гине всею силою молодости моєї улюблена Вільна, Незалежна, Велика Україна... Гине вона, бо немає до неї істинної любови в того мерзотного сучасного українського покоління”...

ТОРГІВЕЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ УСРР В ІТАЛІЇ (ПОЧАТОК 1920-х РОКІВ)

Купчик Олег Романович

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Зовнішні торгівельні відносини на початку 1920-х років український раднарком розвивав з головними торгівельно-економічними гравцями Заходу. Водночас намагався він торгувати з Королівством Італія. Тут раднарком розраховував, що воно, зведене своїми дужчими партнерами в міжнародній політичній грі – Англією, Францією та Сполученими Штатами Америки – трохи не до рівня держави третього рангу, вимушено переведе “увагу від Заходу на Схід до радянських республік”. Тому не випадково Італію український раднарком відніс до країн, що “мають значення для України”.

Питання про можливість торгувати з УСРР ще наприкінці 1920 року італійський уряд поставив через одеську філію “Представництва Італійської кооперації з товарообміну в РСФРР”. Після тривалих переговорів 26 грудня 1921 р. УСРР та Королівство Італія уклали “Попередній торгівельний договір”. Він передбачав “негайне відновлення мирних торгівельних відносин”. Опісля “торгівельним представником” Італії в РСФРР, і за сумісництвом в УСРР, призначено Дж. Амато. Торгпредом РСФРР в Італії став повноважний представник В. Воровський. Український раднарком 14 січня 1922 р. так само призначив його “торгівельним представ-

ником УСРР в Італії”. Очевидно, через зайнятість В. Воровського “політичною роботою”, згодом торгпредом РСФРР, і за сумісництвом торгпредом УСРР в Італії (рішення політбюро ЦК КП(б)У від 19 липня 1922 р.), призначено Абрама Самуїловича Файнштейна.

Ще з березня 1922 р. А. Файнштейн працював в. о. торгпреда УСРР в Італії. Торгпредство тоді знаходилось за адресою м. Рим, вул. вул. Via Terme ді Діоклеціано, 83. Його штат складався з 5 співробітників. Спершу вони проаналізували “зовнішньо-торгівельну політику Італії, дослідили італійську економіку, її кон’юнктуру, ціни на потрібні для України італійські товари”, а також “ємність італійського ринку для розміщення українських сировинних ресурсів”. Дипломати пересилали до “Укрзовнішторгу” місцеві економічні й торговельні видання (“Corriere della Sera”, “L’Economista”, “Annale d’Institut Internationale”, “d’Agricoltura”, “Revista Economica”, “Corriere intercontile”).

Опісля вивчення італійського ринку дипломати зазначили, що для останнього, “крім лісу, вугілля, металобрухту, інших товарів, наприклад алюмінію”, навряд чи щось варто пропонувати. Водночас зауважили, що “особливих покупок в Італії так само не слід очікувати, окрім автомобілів, електричних виробів і сірки”. Підсумували, що “навряд чи доведеться там щось купувати, бо італійська мануфактура собою інтересу не являє”. Проте продовжували шукати можливість продажу на італійському ринку такої української сировини як кишки, шкіри, кінське волосся, шерсть.

У липні 1922 р. торгпред А. Файнштейн та керівництво “Укрзовнішторгу” обговорювали можливість експорту до Італії, яка зазнала неврожаю, пшениці. Але через дешевизну американського збіжжя, продаж італійцям української пшениці був малоімовірним. Водночас стояло питання експорту до Італії української кукурудзи, в незначних обсягах ячменю (необхідного в т.ч. для пивоваріння).

Працювали щодо продажу в Італії вугілля. Так 18 серпня 1922 р. торгпред А. Файнштейн і підприємець М. Ліберман уклали договір, за яким Ліберману надано право “прийому, вивантаження і реалізації на італійському ринку 8 тис. тонн донецького антрациту, який мав прибути в італійські порти протягом одного місяця з дня укладення договору”. Вже пізніше виявилось, що М. Ліберман у Генуї працював довіреною особою вугільної фірми “Ебергардт і Ко”, що торгувала вугіллям у Ломбардії. У свою чергу, ця фірма була “генуезькою конторою” компанії німецького промисловця Гуго Стіннеса, яка в Італії віддавна торгувала британським вугіллям. Тому дипломати відверто зауважили, що “Фірма Стіннеса в Італії і британське вугілля – це одне і теж”.

Пізніше “Укрзовнішторг”, НКЗТ РСФРР та “Акціонерне товариство італійських промисловців для зовнішньої торгівлі” заснували “Російсько-італійське торговельне товариство”. Його метою було “ввезення усякого роду товарів до Росії, вивезення товарів із Росії за кордон, а також експлуатація промислових підприємств в Росії (в т.ч. України), отримання

різноманітних концесій»». Правління товариства мало знаходитись у Мілані. Початковий капітал складав 500 тис. італійських лір (50% італійці, 50% “Зовнішторг”). Одне відділення товариства мало знаходитись в Росії, інше – в Італії. Генеральні агентства мали знаходитись на “півдні Росії”.

Торгівельні дипломати ставили питання (лист торгпредства до “Укрзовнішторгу” від 8 вересня 1922 р.) про продаж Італії каустичної та кальцинованої соди. Звернули увагу, що італійці імпортували соду з Великої Британії, США, Франції. Відзначили, що найбільше італійці цінували американську соду. Водночас зауважили, що “Італія могла б стати ринком збуту нашої каустичної соди”. Але для того, щоб її ввезти у країну, потрібно було якість самої соди та її упаковки привести у відповідність “до тих, що ввозились зі інших країн, які вже завоювали ринок”. Пропонували навіть спочатку продавати соду на 10% дешевше її вартості. Щодо кальцинованої соди, то збувати її було зовсім складно.

Наприкінці жовтня 1922 р. торгпредство з’ясувало можливість продажу на італійському ринку 10 тис. голів рогатої худоби. Тоді склалась сприятлива ситуація для вигідного продажу худоби, оскільки італійська влада через “епідемію сала” заборонила ввезення живої худоби з Югославії. Тому на ринку попит і ціни на неї значно зросли. Худобу було можливо продати за 400–500 лір за квінтал. Ввезення худоби із Албанії, Швейцарії, Іспанії, Болгарії не покривало усі італійські потреби. На римському ринку був попит на “дорослу худобу, доволі жирну й добряче вгодовану”, на міланському, генуезькому й болонському ринках можливо було продати й “молоду худобу”.

Вже у грудні 1922 р. у листі до “Укрзовнішторгу” заступник торгпреда І. Елердов повідомляв про значний інтерес на італійському ринку до макухи, особливо льяної. Її вартість складала до 95 лір за 100 кг. Дипломат пропонував через Одеську контору “Укрзовнішторгу” надіслати “пробну партію” в 5 тис. пудів (1 пуд = 16,38 кг) різноманітної макухи.

ВПЛИВ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНОЇ ТА ТОРГОВЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НА КООПЕРАТИВНИЙ РУХ В УСРР У 1920-х РОКАХ

Морозов Олег Вікторович

Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Потилев Микита Володимирович

Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

У листопаді 1920 р. на території колишньої Російської імперії закінчили повномасштабні бойові операції громадянської війни. Перед урядами нових радянських республік гостро постало декілька стратегічних завдань, від вирішення яких безпосередньо залежало збереження перемоги радянського режиму. Класична теорія комуністичного суспільства, яка

знайшла своє втілення у воєнному комунізмі, в реальному житті перетворилась у колосальну диктатуру держави над суспільством та формуванням гіпертрофованого радянського бюрократичного апарату. У той же час головне завдання революції – покращання соціального рівня життя населення – залишалось невирішеним. Зовнішні й внутрішні обставини склалися так, що радянська влада змушена була повернутися до класичних законів розвитку економіки і перейти до НЕПу. Важлива роль у новій економічній моделі відводилась кооперативному руху.

Першим кроком з відновлення кооперації стала денационалізація дрібних підприємств та передача державного майна в оренду. Цей процес регламентувався постановою ВУЦВК від 15 лютого 1922 р. “Про дрібну та середню промисловість”, в якій зазначалося, що всі промислові підприємства з числом робочих понад 5 при механічному двигуні або понад 10 без механічного двигуна, якщо стосовно них до 21 червня 1921 р. не була здійснена націоналізація, повертаються колишнім власникам і можуть експлуатуватися ними, згідно з відповідними нормами законів.

У грудні 1922 р. завершився процес повернення кооперативним організаціям та підприємствам раніше націоналізованого майна. Споживча кооперація отримала від держави грошові і товарні кредити на покриття організаційних витрат у розмірі 10 млрд руб. Держбанк також збільшив обсяги кредитування Укоопспілки.

У цілому орендна кампанія на початку 1920-х рр. проходила достатньо організовано і набувала все більших масштабів. Під час кампанії з передачі в оренду підприємств в Україні, розподіл за окремими групами орендарів на 1 жовтня 1921 р. був таким: приватні особи використовували 64% підприємств, кооперативи – 22%, артіль – 10%, державні установи – 4%. Станом на 1 січня 1922 р. серед орендарів було 40,1% колишніх власників. Діяльність кооперативів стимулювалась і помірними податками. З них стягувався значно менший збір, аніж з підприємців-індивідуалів: так за товариство або артіль збір становив 15 руб.; кооперацію районного товариства – 50 руб.; губернській кооператив – 123 руб.; всеукраїнську кооперацію – 250 руб.

Укрупсоюз хвалив низку заходів, спрямованих на зменшення організаційних витрат і торгових націнок, скорочення штатів, впровадження нових технологій виробництва, розширення кількості та асортименту товарів. Робочі кооперативи та міські товариства взяли на себе забезпечення городян хлібом, роздрібна ціна якого була на 20–30% нижчою, ніж у приватного власника. Поступово підприємства РОБКООПу своєю продукцією задовільняли 75% потреб хлібного ринку.

Але у той же час, з метою стримування приватного підприємництва, яке на думку радянських урядовців могло загрожувати політичній монополії комуністичної партії, березнево-квітневий пленум ЦК ВКП(б) 1924 р. ухвалив рішення про значне скорочення кредитування приватного сектору. Так, кредитування приватних підприємців українськими філіями Пром-

банку до кінця 1924 р. скорочувалось у 5 разів. У цілому, на сплату різноманітних фіскальних стягнень приватні підприємці змушені були витрачати близько 90% усіх прибутків. Зростала заборгованість таких підприємців і одночасно розмір штрафних санкцій. Пеня за податкові борги становила 15% на місяць. Фінінспекторам надавалися повноваження з вилучення касової виручки, товарів та матеріалів. У той же час, з метою розширення експортної діяльності, кооперативи заохочувались до зовнішньої торгівлі. Для здійснення експортно-імпорتنних операцій кооперативам дозволялось мати власні представництва в структурі Наркомзовнішторгу України та реалізовувати продукцію, яка відповідала товарній номенклатурі. Кооперативи України експортували сільськогосподарські продукти, мінеральні добрива, соду, вапно, купорос, масло, кислоти, шкіру, пух, перо.

Таким чином, в період НЕПу розвивалися різні види кооперації, але при цьому виявилась така тенденція: частка кооперативних підприємств та організацій інтегрувалась в соціалістичну економічну модель і розглядалась як невід'ємна частина соціалістичного будівництва, а деякі види кооперації сприймалися як тимчасові, характерні лише для НЕПу, та у подальшому підлягали ліквідації. Прикладом першого виду стала споживча кооперація, що пережила навіть і радянську владу. Іншим прикладом стала кредитна кооперація, яка з часом була знищена системою державного кредиту.

ПОСТАВКИ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ В СРСР УПРОДОВЖ 1941–1945 рр.

Фрадинський Олександр Анатолійович
*Науково-дослідний центр митної справи
Науково-дослідного інституту фіскальної політики
Університету державної фіскальної служби України (м. Хмельницький)*

Питання організації військової допомоги з боку Великобританії було порушено 22 червня 1941 року – у перший день нападу Німеччини на СРСР, коли на терміновій зустрічі радянського посла І. М. Майського з міністром закордонних справ Великобританії Е. Іденом останній заявив, що британський уряд готовий усілякими способами сприяти СРСР в усьому, у чому може, та просить лише вказати, що саме потрібно. Це ж саме підтвердив і В. Черчилль в своєму виступі на британському радіо у цей же день.

З англійського боку така співпраця відобразилась у постачанні радянській стороні військового озброєння, техніки, промислового устаткування, стратегічних сировинних матеріалів, продовольства, на суму 396,356 млн фунтів стерлінгів, які здійснювалися на основі трьох категорій поставок: за готівковий розрахунок; в межах Угоди між урядом СРСР та

урядом Великобританії про взаємні поставки, кредит та порядок платежів від 16.08.1941 року; безоплатно в рамках військової допомоги.

За готівковий розрахунок – на суму 2,367 млн фунтів стерлінгів було придбано 150 прожекторів типу “Сперрі” ціною 940,8 тис. фунтів; 364 станки вартістю 679,4 тис. фунтів; 1348 тон етилової рідини на суму 257,2 тис. фунтів; годинників та фурнітури до них загальною вартістю 210,6 тис. фунтів; джут масою 4486 тон на 117,6 тис. фунтів; а також патрони, запасні частини, масло для змащення, солярове масло, шелак, оліфа, цинкові білила, фарба.

16 серпня 1941 року було укладено Угоду між урядом СРСР та урядом Сполученого королівства Великобританії і Північної Ірландії про взаємні поставки, кредит та порядок платежів (далі – Угода), якою сторони домовились постачати одна одній товари, поставки яких регулювалися особливими списками, що підлягали взаємному узгодженню, доповненню та змінам. Відповідно до Угоди, СРСР отримував кредит на суму 10 млн фунтів під 3% річних, в подальшому величина цього кредиту суттєво зросла, а в його рамках було поставлено товаро-матеріальних цінностей на 117,1 млн фунтів. Основними статтями закупівель за кредитною угодою були:

- промислове обладнання (станки, електропечі, ковальсько-пресове устаткування, прокатне, підйомно-транспортне, енергосилове, електротехнічне обладнання, компресори і насоси) – на суму 44,181 млн фунтів;

- прядильні матеріали, тканини та готові вироби (шерсть, джут, сизаль, штучний шовк, сукно, брезент, комбінезони брезентові, мішки, канати, шпагат) – вартістю у 19,1 млн фунтів;

- каучук та вироби з нього – вартістю у 18,421 млн фунтів;

- кольорові та чорні метали (мідь, свинець, олово, цинк, нікель, алюміній, кобальт, кадмій, іридій, марганець, феросплави, вироби з латуні, мідні та радіаторні трубки, провід) – масою у 158,9 тис. тон на суму 16,77 млн фунтів;

- продовольчі товари (пшениця, борошно, рис, цукор, олія, кава, чай, какао-боби, фрукти, сахарин) масою у 158,9 тис. тон та вартістю 6,17 млн фунтів;

- матеріали технічного постачання (алмази, графіт, шліфувальні круги, ріжучий інструмент, сітка металічна, шелак, пили) – на суму 4,3 млн фунтів;

- шкіра і взуття (юхта, взуття армійське, взуття гумове, шкірсировина, трансмісійні шкіряні ремені) – вартістю у 3,4 млн фунтів.

Найбільші обсяги британських поставок, а це 418,8 тис. метричних тон на загальну суму 253,52 млн фунтів, припадають на безоплатну категорію у рамках військової допомоги (таблиця 1). Як бачимо, лівова частка (73,21% від фізичного обсягу та 98,26% від вартісної їх величини) припадає на постачання озброєнь. У рамках постачання авіаційного озброєння СРСР отримав 7663 літака (7629 винишувачів, 22 бомбардувальника, 12 транспортників), авіазапчастини, спецобладнання та інше

авіамайно на загальну вартість 137,34 млн фунтів. Вартість поставок бронетанкового озброєння склала 75,14 млн фунтів та включала в себе 4542 танки, 1977 бронетранспортерів, 300 ремонтних майстерень, зарядні станції, запасні деталі до бронетехніки тощо. Ще однією категорією озброєнь стала артилерія, якої надійшло на суму 19,72 млн фунтів та в межах якої надходили 373 зенітні гармати “Ерлікон”, 75 морських гармат, 548 протитанкових гармат, 3000 протитанкових рушниць, 484 зенітні кулеметні установки, 23,3 тис. тон пороху, 40,11 тис. тон боєприпасів. Також за категорією озброєнь проходять засоби зв’язку (радіолокатори, радіостанції, радіопеленгатори, радіомаяки, радіолампи, провід телефонний польовий); військово-морські судна та обладнання (12 тральщиків, 340 пристроїв “Асдік”, 7,8 тис. тон мінно-трального обладнання, бензомотори, дизелі), військово-інженерні та протихімічні засоби.

Таблиця 1

Безоплатні поставки Великобританії в СРСР у рамках військової допомоги упродовж 1941–1945 років

Група товарів	Обсяг поставок		Питома вага, %	
	тис. тон	млн фунтів	від фізичного обсягу	від вартісної величини
Озброєння	306,9	249,11	73,21	98,26
Автомашини і мотоцикли	33,3	3,27	7,95	1,29
Інше	78,6	1,14	18,84	0,45
Всього	418,8	253,52	100	100

У категорії автомашин та мотоциклів було отримано 6183 вантажних, 8 легкових та 158 спеціальних автомобілі; 1620 мотоциклів, запасні частини до них та засоби змащення на загальну. До категорії “Інше” увійшли поставки 25 кисневих установок, 5,08 тис. тон авіаційного бензину, 6,79 тис. тон компонентів авіабензину, 58,99 тис. тон автомобільного бензину, 3,4 тис. тон аміачної селітри, 3,48 тис. тон ціанистого натрію, невеликі партії азиду натрію та куленепробивного скла.

Як бачимо, поставки із Великобританії були мізерними, в порівнянні із обсягами ленд-лізу із США, проте слід враховувати, що ця острівна і бідна на природні ресурси країна вела війну із Німеччиною з вересня 1939 року та вишукувала різні варіанти підтримки свого союзника – СРСР.

ПОШУК ЕКОНОМІЧНИХ ВАЖЕЛІВ ВПЛИВУ НА ЗБІЛЬШЕННЯ ВИРОБНИЦТВА ТА ПОЛІПШЕННЯ ЯКОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В АПК УКРАЇНИ У 1980-х РОКАХ

Мазур Оксана Олександрівна

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
(м. Черкаси)*

У 1970-х – на початку 1980-х років динамічні перетворення у галузі сільського господарства України, характерні для другої половини 1960-х років, помітно загальмувалися. У перші роки ХІ п’ятирічки, обсяги виробництва сільськогосподарської продукції порівняно з ІХ п’ятирічкою, навіть скоротилися. Командно-адміністративний метод планування сільськогосподарського виробництва не справився на економічно та науково виважені підходи в його організації. Державна інвестиційна та податкова політика щодо аграрного сектору України повною мірою це підтверджувала.

Тому, у листопаді 1982 р., з метою забезпечення переходу сільськогосподарського виробництва УРСР на якісно новий науково-технічний та соціально-економічний рівень, і як наслідок – комплексного вирішення продовольчої проблеми, було затверджено республіканську Продовольчу програму, близнюкову з союсною. Одним із її пунктів, а саме сьомим, було підвищення ефективності діяльності сільгоспідприємств. Підсилювали і деталізували цей пункт спеціальні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів: “Про заходи щодо вдосконалення економічного механізму та зміцнення економіки колгоспів і радгоспів” та “Про заходи щодо посилення матеріальної зацікавленості працівників сільського господарства у поліпшенні якості сільськогосподарської продукції”.

Як свідчать статистичні дані, в 1981 р. в Україні нараховувалося 76% збиткових і нерентабельних сільськогосподарських підприємств. Закупівельні ціни на сільгосппродукцію за держзамовленням не покривали суспільно необхідні витрати праці на її виробництво. Тому, зазначені постанови мали запустити економічні важелі з метою подолання цього відриву. Основним заходом було підвищення з 1 січня 1983 р. закупівельних цін на велику рогату худобу, свиней, овець, молоко, зерно, цукрові буряки, картоплю, овочі, та введення доплат за продукцію збитковим і низькорентабельним господарствам, а також тим, що знаходилися в поганих природно-кліматичних умовах. Підвищення закупівельних цін було здійснено без змін роздрібних цін у торгівлі. Для цього з бюджету щорічно мали надходити 16 млрд крб, що дало змогу підняти сукупну рентабельність сільгоспідприємств на 26%, і, зокрема збиткових господарств – до 15%. Списувалася заборгованість колгоспів України за позичками Держбанку в сумі 619 млн крб, а також переносилося на більш пізні строки (до 10 років) погашення заборгованості у розмірі понад 863 млн крб низькорентабельним та збитковим господарствам.

Крім того, запроваджувалася державна допомога на житлове будівництво, спорудження і утримання дитячих дошкільних закладів, піонерських таборів, клубів, інших культурно-побутових об'єктів малорентабельним та збитковим колгоспам, для чого щороку з держбюджету виділялося 3,3 млрд крб.

Удосконалювалася оплата праці: працівники тваринництва у радгоспах почали одержувати грошові надбавки, на 30% підвищувалася зарплата керівників і спеціалістів радгоспів. Передбачалося розширення натуральної оплати праці.

У результаті реалізації зазначених заходів прибуток колгоспів та радгоспів України вже в 1983 р. становив 4,8 млрд крб, що втричі більше, ніж в 1982 р., а рентабельність сільськогосподарського виробництва складала відповідно 22,4% і 7,7%. Кількість збиткових господарств скоротилась ушестеро, хоча їх ще залишалося 533.

Незважаючи на ці позитивні зрушення, досягти задекларованих у Продовольчій програмі успіхів не вдалося, що було наслідком збереження адміністративно-командних методів управління економікою України. Після деякого послаблення адміністративний тиск у керівництві сільським господарством знову посилювався. Держава продовжувала зберігати монополію на встановлення низьких закупівельних цін на сільгосппродукцію. Податкова та кредитна політика радянського керівництва також не була орієнтована на розвиток села, а лише посилювала перекачування коштів у місто.

Заходи Продовольчої програми, спрямовані на оздоровлення економіки аграрного сектора, не дали очікуваного результату. За даними офіційної статистики наприкінці 1990 р. в Україні з 10 763 функціонуючих колгоспів та радгоспів 959 були низькорентабельними і збитковими, що зумовлювалося непомірно великими матеріальними і трудовими затратами на виробництво основної сільгосппродукції.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПОДАТКУ НА ДОХОДИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Соломка Яна Анатоліївна

Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Одним із важливих бюджетоутворюючих податків є податок на доходи фізичних осіб (далі – ПДФО) – інструмент прямого оподаткування у податковій системі України, що має мобільніший, динамічніший характер, аніж інші різновиди прямих податків, наприклад, майнові, адже останні орієнтовані і прив'язані до стабільної, незмінної бази – вартості майна, що розглядається як об'єкт оподаткування.

ПДФО вперше було запроваджено в Англії в 1799 р. як тимчасовий захід з метою фінансування військових потреб у війні проти Наполеона, але з 1842 р. прибутковий податок остаточно утвердився в англійській податковій практиці. Ним оподатковували за прогресивною шкалою ставок, починаючи з 5%, стягувався він лише із заможних верств населення. Пізніше він був запроваджений в інших країнах та застосовувався лише до осіб з високими доходами. В історії оподаткування (в глобальному сенсі) зазвичай виділяють 3 етапи:

– перший етап – від Стародавнього Світу і до початку Середньовіччя. Зародження інституту податків, які мали випадковий і тимчасовий характер, справлялися у примітивних формах, дуже часто у натуральному вигляді;

– другий етап охоплює XVI–XVIII ст. Характеризується становленням феодальних держав, грошових господарств країн, бурхливим розвитком податків, які практично стягувалися за все: вікна, двері, майно, бороди, спадщину, землю, будинки, товари, прибутки, з холостяків, євреїв;

– третій етап – з кінця XVIII ст. Настає цивілізованіший етап розвитку податків. Саме в цей час набувають поширення ідеї про законність і природність обкладання для задоволення державних потреб, обґрунтовуються найважливіші засади оподаткування, такі як рівномірність, визначеність, зручність, дешевизна справляння податків (А. Сміт). Кількість податків зменшується, вони стають одноманітнішими, держава відмовляється від дріб'язкових зборів, а віддає перевагу тим, які можуть суттєво поповнити державну скарбницю. Свого найвищого розквіту і вдосконалення податки набувають в умовах ринкового господарства.

Як свідчить історія, зростання податків у багатьох країнах значною мірою зумовлено затратами на мілітаризацію економіки. З'являлись нові державні витрати на охорону навколишнього середовища, подолання економічної відсталості окремих районів, надання субсидій і кредитів країнам, що розвиваються.

Значимо, що систему прибуткового оподаткування громадян в Україні було запроваджено із середини 1991 р., внаслідок ухвалення Закону Української РСР “Про прибутковий податок з громадян Української РСР, іноземних громадян та осіб без громадянства” від 5 липня 1991 р.

У травні 2003 р. було ухвалено Закон України “Про податок з доходів фізичних осіб”, яким запроваджувалися суттєві зміни в механізмі справляння податку з доходів фізичних осіб. Декрет Кабінету Міністрів України “Про прибутковий податок з громадян” втратив чинність, за винятком норм розділу IV у частині оподаткування доходів фізичних осіб від зайняття підприємницькою діяльністю. Основними нововведеннями цього закону стала відмова від прогресивної шкали оподаткування доходів фізичних осіб з максимальної ставкою 40% та встановлення єдиної податкової ставки оподаткування сукупного місячного (річного) доходу у розмірі 15%, а на період з 1 січня 2004 р. по 31 грудня 2006 р. – 13%.

З прийняттям Податкового кодексу України, з 1 січня 2011 р. в Україні почало діяти малопрогресивне оподаткування фізичних осіб. Була встановлена основна ставка податку, а саме 15% бази оподаткування щодо доходів, які не перевищували 10 мінімальних зарплат. У разі, якщо загальна сума отриманих платником податку доходів у звітному податковому місяці перевищує десятикратний розмір мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного податкового року, ставка податку становила 17% (20% з 1 січня 2015 р.) суми перевищення.

З 2016 р., відповідно до вимог Закону України “Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 р.” № 909-VIII від 24 грудня 2015 р., в нашій країні знову відновлено пропорційну шкалу оподаткування доходів фізичних осіб та, при цьому, дещо збільшилась ставка самого ПДФО.

Можна зробити висновки, що представлені історичні етапи показують зміни, які відбувалися в формуванні дієвої податкової системи та розвитку ПДФО. Зміни, що відбувалися, були обумовлені як об’єктивними (з розвитком ринкових відносин змінюються форми одержання доходу), так і суб’єктивними чинниками (насамперед політичними – намаганням за допомогою прогресії вирівняти доходи малозабезпечених і високозабезпечених верств населення). Але деякі з них було впроваджено на короткий строк і скасовано при їх недовісті, тобто невиконанні основної функції – наповнення бюджету.

АНАЛІЗ КОМУНІКАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ ДЕРЖАВНОЇ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ САЙТУ МИТНОЇ СЛУЖБИ)

Чечельницька Ганна Володимирівна

Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Новіков Микита Юрійович

Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Бондик Олександра Павлівна

Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

На поточний момент майже всі державні установи мають офіційні сайти для здійснення необхідної соціальної комунікації. За визначенням, комунікаційна стратегія має бути ефективною, складаючись з низки необхідних елементів. Пропонуємо розпочати аналіз стратегії Державної митної служби України з графічної складової та дизайну сайту, який почав функціонувати у сучасному вигляді 10 червня 2020 року. Список необхідної інформації, що має бути опублікована на сайті, був офіційно затверджений Митним кодексом України та Постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 року № 227 “Про затвердження положень

про Державну податкову службу України та Державну митну службу України”.

Перше, що привертає увагу, це мінімалізм та практичність, проста палітра кольорів: темно-блакитний, жовтий та білий. У той же час у наповненні веб-сторінки відсутні лакуни. Окрім цього, всі елементи та їх комплекс є цілком інтуїтивно зрозумілими. На сайті є версія для людей з порушенням зору, яка виконана у монохромних кольорах та має декілька налаштувань, такі як розмір шрифту на сторінці. Важлива наявність сервісу англійською мовою, що допомагає у користуванні послугами митної служби іноземним громадянам та представникам бізнесу. Далі ми бачимо стрічку останніх новин митниці, що також має дві варіації: всеукраїнські та за регіонами. Знизу сторінки знаходяться посилання на сайти державних установ: Кабміну, Офісу Президента, Верховної Ради, міністерств України, посилання на публічні закупівлі, запобігання проявам корупції та очищення влади. Зазначено поштову адресу та e-mail, контактні дані канцелярії та телефон письмових звернень громадян і запитів на публічну інформацію. Структура сайту митної служби України означена наявністю кількох розділів. “Про службу” – надає базову інформацію про митну службу як організацію, її мотиви, ідеї та цілі. “Що ми робимо” – про мету служби, постулати, та для чого це робиться. “Положення” – витяг з постанови Кабінету Міністрів України про повноваження, діяльність, обов’язки митної служби. “Структура”, де означені підрозділи митниці, керівництво та його контакти тощо. “Події” – інформація про останні чи конкретні події на митниці. У розділі “Діяльність” – перелічення послуг, що надає митниця. “Новини” – останні події та інформація, надана прес-службою, “Документи” – перелічення нормативних документів, та “FAQ” – найрозповсюдженіші питання та відповіді на них.

З цього випливають основні тези, репрезентовані особливостями дизайну:

- *Інтуїтивність* у використанні, простота отримання інформації. Приклад: інформація для подорожуючих, як проходити “червоний” коридор, перевірка VIN-коду тощо для громадян. Та рахунки для сплати митних платежів, товари, щодо яких діють обмеження, перевірка сертифікату походження товару тощо для бізнесу.

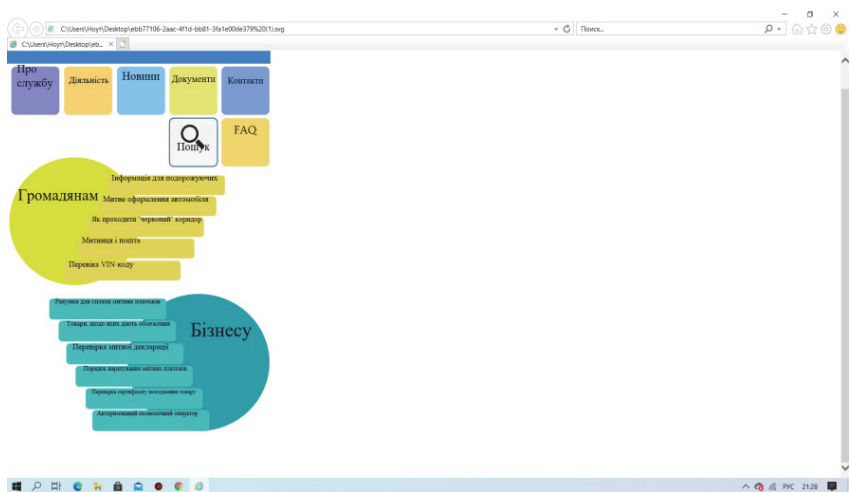
- *Практичність* проглядається у компактності інформації та відсутності інформаційного мотлоху. Сервіси та інструменти, якими можна скористатися: інтегрований митний тариф, калькулятор митної вартості авто, інтерактивна мапа пропускних пунктів контролю та статистика митниці; перелік інформаційних позицій, що є найбільш запитуваними та можуть бути необхідними відвідувачам сайту.

- *Сучасність*, що представлена використанням нових тенденцій у дизайні.

- *Доступність*, орієнтація на всіх громадян, з урахуванням їх особливостей, наприклад, з порушеннями зору.

- *Можливість* отримання інформації іноземними партнерами, завдяки сервісу англійською мовою.

Як *висновок* маємо зазначити, що новий сайт митниці продовжує модернізацію державних інтернет ресурсів та приведення їх до середньоєвропейського рівня. Водночас, за оформленням сайт є типовим для пострадянського світу, коли лінійність та квадратність у дизайні стійко асоціюються з газетами радянського часу. На сайт митниці Республіки Білорусь можна побачити велику кількість лінійних елементів у оформленні. На нашу думку, саме через цю лінійність і передається дух авторитаризму та директивності. Кольорова палітра є надто консервативною, з домінуванням синього кольору над іншими, що також є вираженням означених вище тенденцій. Ми б рекомендували замінити деякі елементи у оформленні на мультитекстову інфографіку з заокругленими формами, як це зроблено на сайті митниці США. На рисунку схематично показано принцип пропозиції.

ІНФЛЯЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ТЕНДЕНЦІЯ ЗАОЩАДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

Дмитрієва Вікторія Анатоліївна

Дніпровський державний аграрно-економічний університет (м. Дніпро)

Відстеження змін в тенденціях споживчих цін та цін виробників, спостереження за інфляційними процесами, аналіз їх впливу на економічний стан стали можливими завдяки постійним статистичним моніторингам, які проводяться Державною службою статистики України,

Національним Банком України, Світовим Банком. Аналіз довгострокових рядів даних дозволяє виявляти закономірності, які показують, що в будь-якій економічній системі стрімка зміна цін викликає ланцюгову реакцію в усіх підсистемах. Застосування методу Ходріка-Прескотта для очищення від випадкових флуктуацій зв'язаних рядів даних інфляції та обсягів заощаджень дозволило авторці тез виявити неоднозначні тенденції. Розглянемо результати детальніше.

Поведінка споживчих цін та зміна обсягів заощаджень за період з 2002 до 2018 рр. відображена на рис. 1 (точками показано розподіл фактичних даних, ламана лінія поєднує виокремлені з рядів даних випадкові сплески, згладжена лінія демонструє детерміновану тенденцію ряду даних – генеральний тренд):

Рис. 1. Тенденції споживчих цін та частки заощаджень в Україні, 2002–2018 рр.

Графічне представлення (рис. 2) зміни зв'язаних динамічних рядів показало, що зростання цін спричиняло скорочення частки обсягів заощаджень у відношенні до загального обсягу національного продукту (і відбувалося це різними темпами). Це означає, що йшов стрімкий або уповільнений процес мінімізації частки ресурсів, з яких, як правило, формуються обсяги валового нагромадження і споживання основного капіталу та придбання цінностей, а також визначається здатність країни кредитувати інші суб'єкти господарювання чи запозичувати додаткові кошти для подальшої діяльності. Більше того, при врахуванні капітальних трансфертів, отриманих з-за кордону та сплачених іншим країнам, визначається зміна обсягів чистого багатства країни. Іншими словами, це кошти, потрібні для стимулювання вітчизняної бізнес активності.

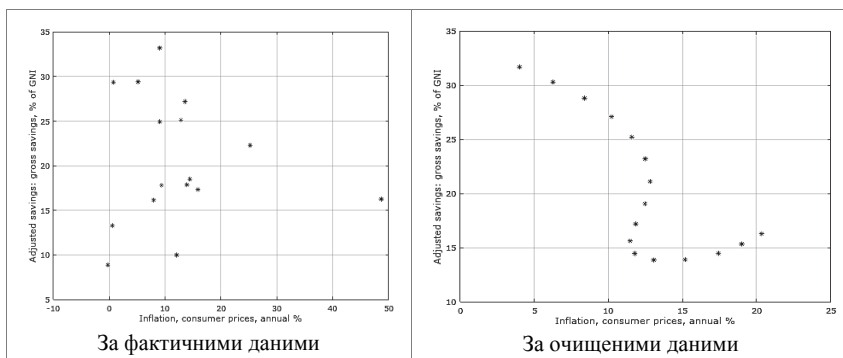

Рис. 2. Зміна обсягів заощаджень залежно від коливання споживчих цін

Зміна вартості національної грошової одиниці теж зробила свій внесок у формування цінності обсягу внутрішніх заощаджень (рис. 3): маса у гривневому еквіваленті зростала (суцільна лінія), а вартість заощаджень зменшувалась (пунктирні лінія). Водночас, на правій діаграмі видно, що ні фіксований курс (до 2008 р.), ні перехід на плаваючий курс (після 2013 р.) не викликали стрімкого зростання частки обсягу заощаджень. Навпаки, частка заощаджень до 2008 р. стрімко зменшувалась, а в грошовому обсязі збільшувалась. З 2008 по 2013 рр., спад вартості гривні на фоні існування фіксованого курсу спричинив подальше скорочення частки заощаджень. Після 2013 р. плаваючий курс, з одного боку, знецінив обсяг заощаджених коштів, а з іншого, став мотиватором для незначного розширення його частки в обсязі національного продукту.

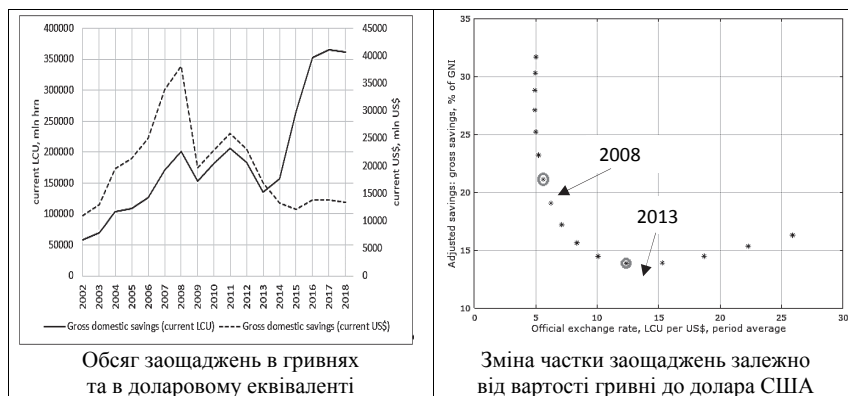

Рис. 3. Тенденція заощаджень залежно від зміни вартості гривні

Підсумовуючи, можна стверджувати, що ключ до розвитку власної країни знаходиться у вмінні формувати обсяг коштів, які залишатимуться для майбутніх капіталовкладень на оновлення та закупівлю основних фондів з метою їх використання в бізнес-діяльності та закупівлю основних фондів у економіці. Відсутність заощаджень на рахунках створює потребу у залученні додаткового капіталу ззовні чи зсередини, що означає ріст боргових зобов'язань. З одного боку, заощадження є буфером, який оберігає економіку від падіння в кризовий стан, а з іншого боку, є резервом для подальшого розвитку. Слід зазначити, що зміна цін та знецінення національної грошової одиниці суттєво впливають на здатність формувати і використовувати такий економічний “буфер”, однак, вони не є єдиними факторами, які спричиняють його зникнення або ріст.

ПОХОДЖЕННЯ ПЛАСТИКОВИХ КАРТОК ЯК ПЛАТІЖНОГО ЗАСОБУ

Хрідочкіна Марина Олексіївна

Кам'янський державний енергетичний технікум (м. Кам'янське)

У сучасній практиці міжнародних грошових розрахунків важлива роль належить системам масових електронних платежів з використанням пластикових карток. Пластикова картка – узагальнюючий термін, що означає виготовлений, згідно зі стандартом ISO/IEC 7810, інструмент з певним набором інформації. Карта використовується для ідентифікації користувача в процесі здійснення платіжних операцій. Пластина стандартних розмірів 54x86x0,76 мм з нанесенням на неї номерів, строку дії, прізвища, ім'я і зразка підпису утримувача карти.

Вперше ідею використання кредитних карт як особливого інструменту платежу висунув в своїй роботі “Давлячись назад” Джеймс Беллами наприкінці XIX ст. За даними Американської Асоціації Банків, першу платіжну карту випустила Western Union, американська телеграфна компанія, в 1914 р. Через 10 років General Petroleum Corporation of California (зараз це Mobil Oil) емітувала першу картку нафтової компанії. І хоча на початку вони використовувалися лише для оплати за нафтопродукти, картки отримали значну популярність. Передусім це було пов'язано з системою скидок та певних преференцій в обслуговуванні, що було вигідно для клієнтів.

На початку 50-х років минулого століття на споживчому ринку платіжних карт панували нафтові та торгівельні компанії, більшість з них використовували металеві або картонні пластина. Перша банківська багатифункціональна карта була емітована Diner's Club. Але треба відзначити, що в середині XX ст. обсяг операцій був ще недостатній для отримання прибутку і не впливав на ринок операцій. Спочатку випуск платіжних карт

був нерентабельним для банків і потребував значних витрат на рекламу. Ситуація кардинальним чином змінилась після утворення в Каліфорнії Bank Americard (VISA) за безпосередньої участі Bank of America. Це вже були повноцінні кредитні картки. Утримувачам пропонували оплачувати кредити в кінці кожного місяця або частинами з відсотками.

Одночасно з розвитком американського ринку починається розповсюдження карточних операцій в інших країнах світу. В 1951 р. Diner's Club видала першу ліцензію на використання свого імені та схеми у Великобританії. Майже одночасно Британська асоціація готелів та ресторанів почала випускати кредитну карту BHR, яка, не будучи банківською, була все ж таки універсальною. Ця система об'єдналась у 1965 р. зі своїм конкурентом Rikskort, власниками якого була родина Валленбергів, і утворили компанію EuroCard International.

У 1974 р. МКА (Міжбанківська карткова асоціація, яка об'єднує 14 нью-йоркських банків) підписала угоду з британською системою Access (ЕкссесКард). Так почалось співробітництво між EuroCard та американською Міжбанківською картковою асоціацією.

Назву NBI (National Bank Americard Inc.), організації, що контролює бізнес пластикових карт в США, було змінено в 1977 р. на VISA USA Inc. Ця зміна назви сприяла широкому розповсюдженню карт VISA в США та за кордоном. Так, у 1996 р. в обігу вже знаходилось 490 млн карт VISA, які приймали майже 13 млн пунктів обслуговування у 247 країнах.

Також і Міжбанківська карткова асоціація в 1980 р. дала своїй карті нову назву Master Card. Потім EuroCard розширила своє співробітництво з MasterCard та з виникненням нових технологій уклала угоду з компанією Cirrus та Maestro, що дозволило розширити асортимент послуг.

Наприкінці 1992 р. відбулося злиття EuroCard International з платіжною системою Eurocheck. Нова організація отримала назву Europay International. Найрозповсюдженішими в світі є карти платіжних систем VISA, які складають 53,6% від усіх емітованих карт, MasterCard – 33,9%, American Express – 7,37%, Diner's Club – 1,5%.

Закон України “Про платіжні системи та переказ коштів в Україні” таким чином визначає поняття “платіжна картка” – “електронний платіжний засіб у вигляді емітованої в установленому законодавством порядку пластикової чи іншого виду картки, що використовується для ініціювання переказу коштів з рахунка платника, або з відповідного рахунка банку з метою оплати вартості товарів і послуг, перерахування коштів зі своїх рахунків на рахунки інших осіб, отримання коштів у готівковій формі, а також здійснення інших операцій”.

Таким чином, за останні роки спостерігається розширення платіжної інфраструктури, що позитивно впливає на збільшення платіжних карт. Станом на 01 січня 2020 р. загальна кількість платіжних карт в Україні зросла на 16% порівняно з початком 2019 р. і становила 68,9 млн шт. Майже дві третини від цієї кількості (61,2%) – це активні платіжні карти.

Актуальним залишається тренд щодо активного поширення безконтактних платежів як з використанням безконтактних карток, так і за допомогою смартфонів та інших NFC-пристроїв, що зумовлено швидкістю та безпечністю операцій (26,5% або 11,2 млн шт.).

ОПТОВА ТОРГІВЛЯ В ЕКОНОМІЦІ ДЕРЖАВИ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Гордополова Наталія Василівна

Торговельно-економічний коледж

Київського національного торговельно-економічного університету

(м. Київ)

Бойсак Тетяна Валеріївна

Торговельно-економічний коледж

Київського національного торговельно-економічного університету

(м. Київ)

Торгівля є найважливішою сферою формування і стабілізації споживчого ринку, координуючою ланкою в системі міжгалузевих, регіональних та міжрегіональних зв'язків, дієвим механізмом задоволення соціальних потреб, сприяє ефективному розвитку виробництва і впливає на формування його обсягів і перспективних напрямків.

У результаті глобалізації світової економіки збільшується рівень конкуренції на ринку товарів і послуг, що на тлі їх перевиробництва надзвичайно підвищує роль торгівлі. Саме торгівля стає одним з найпрогресивніших видів діяльності, що забезпечує реалізацію вироблених товарів та послуг кінцевим споживачам.

Сферу товарного обігу започатковує оптова торгівля, яка здійснює торгове посередництво між виробниками товарів і роздрібною торгівлею, іншими виробниками і споживачами товарів. Найбільша питома вага в загальному обсязі товарообігу внутрішньої торгівлі припадає саме на оптову торгівлю (біля 85%). На сьогодні в Україні більшість вітчизняних підприємств оптової торгівлі – це дрібні фірми з кількома працівниками, що не мають належної матеріально-технічної бази, такі підприємства не в змозі здійснювати повне обслуговування клієнтів і позитивно впливати на функціонування ринку. Крім того, у сфері оптової торгівлі переважає частка неорганізованої торгівлі над організованою, що дестабілізує торгівлю, породжує тіньовий обіг грошей і товарів.

Згідно з даними зарубіжних економістів, дистриб'ютори зуміли в сучасних умовах науково-технічного прогресу адаптуватися до нових умов, взявши на себе сервісні функції як виробників, так і продавців, встановивши нові форми взаємовідносин. Оптові торгові підприємства як в Україні, так і за кордоном, розширюють межі своєї діяльності, створюють

філії виробництва, а також активно втручаються в роздрібну торгівлю. В організаційній структурі оптової та посередницької діяльності США налічується до двадцяти різних видів посередників. В Японії оптово-посередницькі структури мають близько 80%. Великі оптовики тільки організують поставки й отримують комісійні. Дрібні та середні посередники-оптовики об'єднуються в кооперативи. У великих містах Японії також функціонують центри оптової торгівлі, що мають власний автопарк та складські приміщення. Проте в Японії є дев'ять найбільших універсальних торговельних фірм, що працюють на внутрішньому та зовнішньому ринках. У Німеччині оптова торгівля – це один з важливих секторів економіки, а оптові посередницькі послуги поділяють на такі дві основні групи, як торгівля готовою продукцією та торгівля напівфабрикатами й сировиною, а посередницькі послуги вони надають на основі договірних відносин із замовниками послуг.

Таким чином, організація комерційної діяльності в оптовій торгівлі полягає в практичній реалізації найширшого комплексу взаємопов'язаних торгово-технологічних рішень та є важливою ланкою, що забезпечує необхідну інтенсивність і прискорення процесу руху товару в умовах ринкових відносин. Орієнтація сучасних підприємницьких організацій в оптовій торгівлі у функціональному та цільовому аспектах дасть можливість створювати не тільки належні умови для подолання стагнаційних процесів в оптовій торгівлі через економічну кризу, але й гарантії стратегічної стабільності споживчого ринку країни загалом. Спільні риси торгово-посередницьких структур у деяких зарубіжних країнах є такими: 1) збільшення видів посередницьких організацій, поєднання їх різноманітних функцій, універсалізації та спеціалізації; 2) посилення ролі торговельних та посередницьких структур у поставках товарів для логістичних центрів, центрів з переробки продукції (сортування, упакування партій); 3) зростання ролі закупівельної діяльності та продажу послуг для промислових споживачів і виробників (наприклад, у японських підприємствах, що виробляють автомобілі, розвивають власну регіональну мережу дистриб'юторів як частину їх маркетингових компаній та філій у США); 4) розвиток інтеграційних форм оптово-посередницьких організацій, які формуються на контрактній або спільній основі, мають короткостроковий або довгостроковий характер, охоплюють деякі посередницькі організації або їх більшість (у Швеції сформований єдиний багатогалузевий центр оптовиків “Альянс «Шведське виробництво»”); 5) участь в оптово-посередницькій діяльності посередників та промислових фірм, державного управління, що відбивається у використанні кредитних та фінансових важелів, координації та централізації функцій за участю держави шляхом укладання державних контрактів в рамках реалізації цільових державних програм.

Отже, даний сектор економіки може успішно розвиватися в подальшому шляхом впровадження реформ, спрямованих на детінізацію

економіки, збільшення інвестицій в галузь, підвищення життєвого рівня населення для стимулювання платоспроможного попиту, стабілізацію валютного курсу. Крім того, на державному рівні необхідно проводити політику заміщення імпортих товарів на товари вітчизняного виробництва. Ці заходи дозволять інтенсифікувати та прискорити процес руху товарів від виробника до споживача, підвищити ефективність торговельної галузі загалом.

Наукове видання

XIV міжнародна наукова конференція

**ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ
ТА МИТА**

22–23 жовтня 2020 р.
Дніпро

Тези доповідей

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 20.10.2020 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 5,87. Обл. вид. арк. 5,39.
Наклад 300 прим. Зам. 25. 2020 р.

Поліграфічна д-ція Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.